

TÜRKİYE’NİN GÜNEYDOĞUSUNDA NÜFUSUN ZORUNLU YERİNDEN OLUŞU: SÜREÇLER ve MEKÂNSAL ÖRÜNTÜ

Internal Displacement of the Population in South-eastern Turkey:

Processes and Spatial Pattern

M. Murat YÜCEŞAHİN

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, 06100, Sıhhiye, Ankara
mmyucesahin@yahoo.com

E.Murat ÖZGÜR

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, 06100, Sıhhiye, Ankara
ozgur@humanity.ankara.edu.tr

Özet: Nüfusunun coğrafi hareketliliği ile tanınan Türkiye'nin geçmiş yirmi yılda dramatik bir biçimde tecrübe edindiği demografik olaylardan biri de önemli miktardaki nüfusun ülke içinde yerinden oluşudur. Çatışmalar ya da savaşlar, insan yerleşimi için güvensiz ortamın oluşumunu sağlayarak ülke içi yerinden olmaya neden olsa da Türkiye’de olduğu gibi, ayrılıkçı silahlı grupların yarattığı güvenli olmayan ortamı ortadan kaldırmayı amaçlayan uygulamalar ve politikalar da nüfusun zorunlu göçüne sebebiyet veren etkenlerden biri olabilmektedir. Türkiye’deki zorunlu göçler farklı etnik gruplar arasındaki çatışma ya da çöken Sovyetler Birliği ve Yugoslavya’da olduğu gibi siyasal çözülmenin bir ürünü değildir. Ülkenin güneydoğusunda isyancı güçler (PKK terör örgütü) ile Türk güvenlik güçleri arasındaki çatışmalar nedeniyle oluşan zorunlu göçler, bu bölgede eskiden beri egemen olan batıya yönelmiş iç göçleri artırmıştır. Zorunlu göçler özellikle kırsal nüfusu etkilemiş ve buralardaki insanlar çatışma bölgesindeki veya dışındaki kentlere yığılmışlardır. Bu göçlerin plansız oluşu, göç edenleri (Yerinden Olmuş Nüfus (YON)) bireysel ya da aile olarak mağdur ettiği kadar onların sığındığı kentlerin sosyo-ekonomik dengesini de bozmuştur. Bu makale, güneydoğu Türkiye’de yaklaşık 1 milyon kişinin yerinden olmasına neden olan politik, psiko-sosyal ve ekonomik etkenleri ve bu etkenlerin oluşumunu (süreçler) ve zorunlu göçlerin meydana geldiği alanları göç doğrultularıyla (mekânsal örüntüler) birlikte iller/kentler düzeyinde sistematik olarak sorgulamaktadır. Bu çalışmada çatışmanın başlangıcı (1985 nüfus sayımı) ve durulduğu zaman (2000 nüfus sayımı) arasındaki nüfus sayımlarına yansımış ve tamamen nüfussuz hale gelmiş köyler ile göç istatistiklerinden yararlanılmıştır. Böylece Türkiye’de nüfusun yerinden olma süreci, mekânsal örüntüsü ve YON’ların yeniden yerleşmek için tercih ettiği yerleşmelerdeki durumları niteliksel olduğu kadar niceliksel açıdan da ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yerinden olmuş nüfus, zorunlu göç, iç göç, boşalmış köy, Türkiye

Abstract: Turkey is a country known for the geographical mobility of its population and it is one of the most important events that Turkey has dramatically experienced in terms of demography within the past two decades. Although wars and conflicts create an insecure environment for human habitation which lead to internal displacement, another factor causing internal displacement can be practices and policies aiming to eliminate the insecure environment caused by separatist armed groups (PKK terrorist organization), as is the case in Turkey. Forced migrations in Turkey are not caused by conflicts between different ethnic groups or political dissolution as in the former Soviet Union or Yugoslavia. Forced migrations caused by the conflicts in south-eastern Turkey between Turkish security forces and rebel groups intensified

internal migration to the west, which had already been going on for a long time in the eastern and south-eastern regions. Forced migrations affected especially the rural population and there was an accumulation of the rural population in cities within or outside the conflict area. Because the forced migrations were unplanned, migrants suffered from it both individually and as families and the socio-economic balance of the cities that the Internally Displaced Persons (IDPs) sheltered in were disturbed. This article systematically questions on a provincial level the political, psycho-social and economic factors that led to the displacement of about a million people in Turkey, how these factors emerged (processes) and the areas of these forced migrations together with their spatial patterns. In this article, migration statistics and data on villages that lost all their populations, which were reflected in population censuses between the period when the conflicts first started (1985 census) and when the conflicts were relatively settled (2000 census), were used. In this way, both the qualitative and the quantitative characteristics of the internal displacement of the population in Turkey, the spatial pattern and the situation of the IDPs in the settlements they preferred to move to are all considered.

Keywords: *Internal displaced people/person, forced migration, internal migration, evacuated village, Turkey*

“The global crisis of internal displacement is one of the most pressing problems of our time”

E.D. Mooney (2003)

1. Giriş

Bir kural olarak göç, insanın yaşadığı mekânın/çevrenin koşulları onun yaşamını zorlamaya başladığında ortaya çıkmaktadır (Richmond, 1994; Akokpari, 1998:219). Birinin gerçekten ya da algılama nedeniyle kendi yaşamının tehdit altında olduğunu düşünmesiyle, evini terk etmek zorunda kalışı, kabaca zorunlu göç (forced migration) olarak tanımlanmaktadır (National Research Council (NRC), 1998:1; Deng, 1999:484; Weeks, 2002:266; Davenport, vd., 2003:27). Diğer taraftan zorunlu göç, bireyin kendi iradesi ile katıldığı göçten, nedenleri ve özellikleri bakımından ayrılmaktadır (Akkayan, 1979:23). Genellikle pek çok insan, savaş, çatışma, şiddet veya doğal afetler ve kalkınma projeleri (barajlar vb) nedeniyle evinden ayrıldığında, bu durum yoğun zorunlu göç hareketleri olarak ifade edilmektedir. Göç edenler, kendi ülkeleri içinde söz konusu harekete katıldıklarında “ülke içi yerinden olmuş nüfus/insan (YON) [internally displaced people/persons (IDP)]”; bir ülkenin ulusal sınırını geçerek başka bir ülkeye gittiklerinde ise genellikle mülteci (refugee) olarak değerlendirilmektedir (NRC, 1998:1; NRC, 2001:4; Weeks, 2002:266; Mooney, 2003:159; Muggah, 2003:7; Holtzman ve Nezam, 2004:xii).

Zorunlu yerinden olmalar (forced displacements) günümüzde pek çok disipline mensup araştırmacının ilgisini çeken önemli insanlık mücadelesi (humanitarian challenges) konularından biri haline gelmiştir. Çünkü nüfusun yoğun şekilde zorunlu yerinden olması, küreselleşen dünya göz önüne alındığında, bütün bölgelerin istikrar ve güvenliğini etkileyen bir boyut kazanmaya başlamıştır (Norwegian Refugee Council (NORC), 2002:3; Mooney, 2003:160). Bu bağlamda dünya genelinde ülke içi yerinden olmuş 25 ila 30 milyon civarında insanın olduğu tahmin edilmektedir (NRC, 1998:1; NORC, 2002:4; Mooney, 2003:159). Dolayısıyla göz ardı edilemeyecek miktarda nüfusun yerinden olması ve bu nüfusun eski yaşam alanlarının boşalması, “memleket” (homeland) ve “yer” (place) kavramlarının algılanmasını etkileyen, yeni kimlik ve sosyal ilişki türlerini, yeni deneyim ve düşünce yollarını yaratan bir sürece dönüşmüştür (Grundy-Warr ve Wang, 2002:93; Haug, 2002:70). Buna bağlı olarak sosyal bilimlerde veya genel olarak uluslar arası tartışmalarda göç ve yerinden olma yayınlarına ilgi artmıştır (Hyndman, 1999:105; Mooney, 2003:160; Muggah, 2003:8). Modern coğrafyanın karakteristiklerinden biri de insanın mekânsal davranışlarının formülasyonu ve incelenmesinin (Hornby ve Jones, 1990: 86) “göç” kavramı içerisinde yer almasıdır. Sosyal bilimlerde olduğu üzere, Coğrafya da, II.Dünya Savaşı’ndan (Davenport vd., 2003:28), özellikle de Soğuk

Savaş'ın sonundan (Hear, 2000:90) beri dünyada artış eğilimi gösteren nüfusun zorunlu yerinden olmasının nedenleri ve sonuçları üzerinde durmaktadır (Lund, 2000:89).

Nüfusun ülke içi yerinden oluşu (internal displacement of population) Türkiye'nin 1980'lerin başı ile 1990'ların sonu arasında tecrübe edildiği önemli demografik olaylardan biridir. Türkiye'nin doğusu ve güneydoğusunda Türk güvenlik güçleri ve ayrılıkçı silahlı gruplar (PKK terör örgütü) arasında meydana gelen çatışma ve buna bağlı olarak oluşan güvensiz yeni ortam, önemli miktarda nüfusun zorunlu yerinden olmasına (forced internal displacement) neden olmuştur. Bu zorunlu göçler, Türkiye'de pek çok soruna yol açmıştır. Bunları genel olarak iki grupta toplamak mümkündür: Birincisi, zorunlu göç tartışmasız, yerinden olmuş nüfusu can güvenliği tehdidi, huzursuz bir yaşam sürme, gelecek kaygısı duyumsama ve geçim sıkıntısı içinde olma gibi başa çıkılması oldukça zor ve karmaşık olaylar zinciriyle yüz yüze getirmiştir. İkincisi, zorunlu göçün mekânsal boyuta yansıyan etkileri kapsamında: Türkiye'nin doğusu ve güneydoğusunda meydana gelen kırsal nüfus boşalması; bunun sonucunda pek çok köy ve mezranın nüfuslarını kısmen ya da tamamen yitirerek atıl hale bürünüşü ve bölgenin kentsel yerleşmeleri ile ülkenin büyük kentlerine nüfus yığılmasıdır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan batıya doğru uzun yıllardır devam eden isteğe bağlı (gönüllü) emek göçüne bir de zorunlu göç eklenince, Türkiye'nin sağlamaya çalıştığı ulusal bütünleşme, ciddi biçimde sekteye uğramıştır. Çünkü Türkiye'de batı bölgeleri lehine olmak üzere gelişmişlik farklılıklarının yarattığı doğu-batı tezdinin boyutu daha da artmıştır. Açıkçası, Güneydoğu Anadolu'nun kırsal alanlarını olumsuz etkileyen çatışmalar sonucunda gerçekleşen zorunlu göçler, büyük bir karmaşa içinde gerçekleşmiş ve bölgenin uzun yıllardır süregelen geri kalmışlığını (Akgür, 1997:96-98; Elmas, 2001:99) daha da derinleştirmiştir. Bunlara ilaveten, yerinden olmuş nüfusun öncelikli olarak yeniden yerleşmek (resettlement) için tercih ettiği ve kırsal yerleşmelere kıyasla nispeten daha iyi durumda olan kentsel yerleşmeler, yeni sakinleriyle eskisinden oldukça farklı bir çehreye daha sahip olmuşlardır. Yerinden olmuş nüfusun kentsel yerleşmelere akın etmesi, bir taraftan söz konusu yerleşmelerin yapılarını alt üst ederken diğer taraftan kentlerin o güne kadar sağlamaya çalıştığı plânlı gelişme çabalarını da oldukça sarsmıştır.

Zorunlu göç ile ilgili ulusal ve uluslar arası araştırmalar ve raporlarda genel olarak Türkiye'nin durumu da ele alınmıştır (Mazlumder, 1995; Akgür, 1997; CHP Somut Politikalar Çalışma Grubu (CHP-SPÇG), 1999; İlkaracan ve İlkaracan, 1999; Barut, 2002; NORC, 2002; Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), 2004; Özer, 2004; Üstel, 2004; Holtzman ve Nezam, 2004; Tütüncü, 2005; İçişleri Bakanlığı (İB), 2005; Human Rights Watches (HRWs), 1996; 2005). Türkiye'deki yerinden olmuş nüfusun miktarını başlıca tartışma konusu yapan bu yayınlarda, zorunlu göçün nedenleri ve sonuçlarına da değinilmiştir. Ne var ki bu yayınlar, Türkiye'deki zorunlu yer değiştirmenin mekânsal örüntüsünü (paternini) bu olayın arkasında duran süreçlere dayalı biçimde sistematik olarak incelemekten uzaktır. Bunun içindir ki bu çalışma, Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki insanların zorunlu yer değiştirme sürecini ve örüntüsünü mekânsal bakış açısıyla tartışmayı amaçlamaktadır.

Türkiye'de zorunlu yerinden olma, bir kısım yerleşmelerin (köyler, mezralar ve hatta bazı kasabalar) nüfuslarını azalttığı gibi, bir kısmının da tamamen boşalarak nüfussuz hale gelmelerine neden olmuştur. Ne yazık ki, Türkiye'de yerleşmelerin nüfuslarının azalmasına veya nüfussuz hale gelmesine yol açan ülke içi yerinden olmayı ölçmeye imkân tanıyan özel bir istatistik (veri) bulunmamaktadır. Bir istisna olarak 2000 sayımında bireylere niçin göç ettikleri sorulmuş¹, ancak bu soruya alınan cevaplar YON miktarını ölçme konusunda çok yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla bu sayımın sonuçlarına göre tüm Türkiye'de güvenlik (güvenli ortam arayışı) nedeni ile iç göçe katılan nüfus miktarı çok düşük bir değer göstermiştir. Bunun nedeni, büyük bir ihtimalle bu sorunun cevap seçeneklerinin yanlış algılamaya açık olması veya bir kısım bireylerin asıl göç nedenini çeşitli etmenlerle gizlemiş olmalarıdır².

Gerek Türkiye'nin resmi organları, gerekse ulusal ve uluslar arası Sivil Toplum Kuruluşları (STK'lar) [Non-Governmental Organizations (NGOs)] zorunlu yerinden oluştan etkilenen nüfus ve yerleşme sayısı hakkında birbirinden oldukça farklı, tutarsız ve oldukça az güvenilir (Holtzman ve

Nezam, 2004:xiii) değerler sunmaktadır. Dolayısıyla daha kesin ve güvenilir verilerle Türkiye’de nüfusun ülke içinde zorunlu yerinden oluşunun süreçlere dayalı mekânsal örüntüsünün araştırılması uzun yıllardır bir ihtiyaç olmuştur. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından yapılan 1980 (DİE, 1983), 1985 (DİE, 1988), 1990 (DİE, 1994), 1997 (DİE, 1999) ve 2000 (DİE, 2002) nüfus tespiti/sayımı istatistiklerinde tarafımızdan görülmüştür ki, Türkiye’nin güneydoğusundaki 14 ilin [ki bu iller uzunca bir süre Olağanüstü Hal (OHAL) Bölgesi’ni³ oluşturmuştur] kırsal kesiminde önceki nüfus sayımlarına göre birden bire nüfusları sıfıra düşmüş köyler (boş köyler) bulunmaktadır. Bu nüfussuz köylerin ortaya çıktığı periyot, Türkiye’nin güneydoğusundaki iç çatışma dönemiyle (1984-1999) iyi bir biçimde örtüşmektedir.

Boşalmış köy sayıları, nüfus sayımlarında kademeli artışlar göstermekle birlikte, henüz çatışmanın başlangıcında (bunun için 1985 nüfus sayımı esas alındığında) birkaç adettir. Oysa çatışmaların yoğunlaştığı dönemde (1990 nüfus sayımı ve 1997 nüfus tespiti) boşalmış köy sayısı yüzlerle ifade edilebilen hale dönüşmüştür. Böylece, nüfus sayımlarına yansımış ve tamamen boşalmış köyler dikkate alınarak yapılan bu çalışma, nüfusun yerinden olma süreci ve mekânsal örüntüsü ile ilgili literatüre de göz gezdirilerek asgari ama kesin verilerle yapılmıştır. Ayrıca göç istatistikleri (DİE, 1997 ve TÜİK, 2005) de YON açısından değerlendirilmiştir.

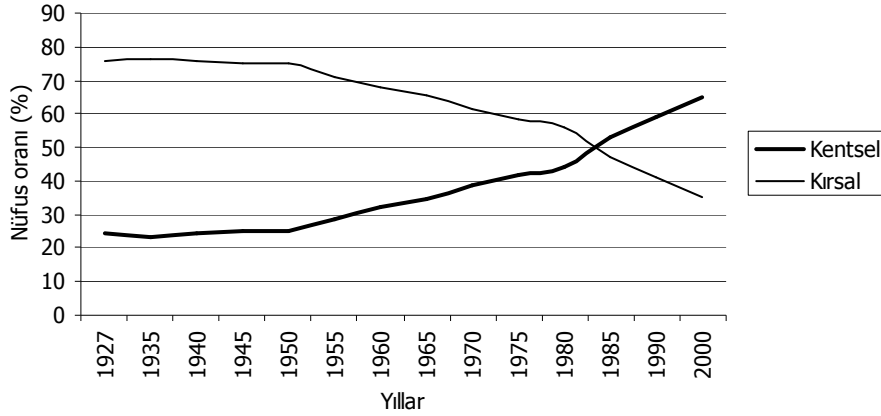
Bu çalışma şu sorulara cevap vermektedir: Sürece ilişkin olarak: Demografik bakımdan nüfusunun coğrafi hareketliliği ile tanınan Türkiye’de emek göçünden zorunlu göçe hangi süreçlerle gelinmiştir? Nüfusun zorunlu iç yerinden olmasının emek göçüyle olan bağlantıları, farklılıkları ve benzerlikleri nelerdir? Türkiye’de zorunlu ülke içi-yerinden olmanın arkasında yatan politik, psiko-sosyal-ekonomik etmenler nelerdir? İç yerinden olmanın mekânsal boyutu kapsamında: Zorunlu göç nerelerde başlamış ve zaman içinde nerelere yayılmıştır? Zorunlu yerinden olma en yoğun olarak hangi illeri etkilemiştir? Kaç köy tamamen boşalmıştır? Toplam asgari kaç kişi bu süreçte zorunlu olarak göç etmiştir? Yerinden olmuş nüfus, göçten sonra yerleşmek için nereleri seçmiştir ve buralarda hangi temel sorunlarla yüz yüze kalmıştır?

2. Ekonomik Göç’ten Zorunlu Göç’e

1923’te cumhuriyetin ilanından itibaren Türkiye, karma ekonomi sistemine dayalı olarak ülkenin modernizasyonu kapsamında tutarlı kalkınma stratejilerini amaçlamıştır. Böylece 1923’ten ilk çok partili seçimlerin gerçekleştirildiği 1950’ye kadar Türkiye ekonomisi dikkate değer değişikliklere sahne olmuştur. Bu süreçte hem özel hem de kamu sektöründe modern endüstriyel hamleler gerçekleştirilmiş olmasına karşılık tarımı geliştirmeye yönelik çabalar oldukça yetersiz kalmış, tarımsal sektörde üretim yavaşça artmıştır. Ekilebilir arazilerdeki artış ve kırsal alanlar ile kentler arasındaki zayıf iletişim, bu dönemde kırsaldan kentsele olan göçleri sınırlandırmıştır. Öte yandan ekonomik gelişmenin dengesiz gerçekleşmesi, ülkenin özellikle doğu ve güneydoğu bölgelerinde olduğu üzere kırsal alanlarının geri kalmasına yol açarken, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerin yer aldığı batı bölgelerinin daha da gelişmesine ve bu alanların cazibesinin gün geçtikçe artmasına neden olmuştur (Tanfer, 1983:78-79).

Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan ancak 1950’den sonra giderek hızlanan kırsal alandaki yapısal dönüşüme paralel olarak kırsaldan kentlere doğru gerçekleşen göçte çok ciddi artışlar meydana gelmiştir (Tekeli ve Erder, 1978:301; Keleş, 1983:38; Akkayan, 2002:39). Bu olgunun ortaya çıkışında iki temel etmenden söz edilebilir ki bunlardan birincisi, nüfusun sürekli artması ve artış hızının yüksek değerler göstermesi, ikincisi ise; tarımsal kesimde hızlı bir mekanizasyona gidilmesidir⁴. Bu iki değişkene bağlı olarak toplumun kazandığı dinamik yapı, daha elverişli yaşam koşulları elde etmek arzusuyla ilişkili olarak bireyleri yeni arayışlara itmiş ve üst seviyede bir coğrafi nüfus hareketliliğine neden olmuştur (Tunçdilek ve Tümertekin, 1959:63; Tümertekin, 1968:4; Sencer, 1979:71; Özgür, 1998:33; Tandoğan, 1998:74; İçduygu ve Sirkeci, 1999:249; Özbay ve Yücel, 2001:13). Kısaca ülke içindeki bu hareketlilik daha çok itici⁵ güçlerin etkisiyle, isteğe bağlı bir emek göçü şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim Türkiye’de ilk emek göçü dalgası olarak kabul edilen ve 1950’den sonra tarımda modernleşme politikalarının uygulanmasıyla

başlayan kırdan kente kitlesel göç hareketleri, kentleşmenin asıl belirleyicisi olmuştur (Kartal, 1983:21; Sezal, 1992:52-53; İçduygu ve Sirkeci, 1999:250; Özbay ve Yücel, 2001:12). Türkiye’de özellikle 1960 sonrasında göreve gelen hükümetlerin ekonomik ve siyasi tercihleri (sermaye birikim süreçlerine yaklaşım ve iktidar-girişimci ilişkileri) doğrultusunda ithal ikameci endüstrileşme politikası uygulanınca, sermaye ve emeğin, dolayısıyla nüfusun yeniden coğrafi dağılımı sonucuyla karşılaşmıştır. Bu da ülke içindeki nüfus hareketlerine büyük ivme kazandırmıştır (Boratav, 1989:86). Böylece 1950 sonrasında hızla artan kentsel nüfus oranı, 1980’lerin ortalarında kırsal nüfusu geçmiş, 2000 yılında ise %65 düzeyine ulaşmıştır (Özgür, 2003:47; Keleş, 2004:58; Özer, 2004:51; Şekil 1).

Şekil 1. Türkiye’de kırsal ve kentsel nüfus gelişimi (1927-2000).
Kaynak: DİE, 2003.

1950-1980 periyodu için Türkiye’nin göç karakteristikleri hususunda belirtilmesi gereken süreçlerden biri de nüfusun uluslar arası göçe katılımıdır. Bu katılım sayesinde, işgücünün yıllık büyümesinin 1/3’ünün emilmesiyle, ülke içinde hareket eden nüfusun daha fazla artması bir anlamda engellenmiştir (Özgür, 1998:55). Nitekim işgücü talepleri doğrultusunda ve Türkiye’deki yetersiz sosyo-ekonomik kalkınma nedeni ile 1960’ların başından 1973’teki petrol krizine kadar Batı Avrupa’ya yönelen yoğun Türk işgücü akışı, 1973 sonrasında Arap ülkelerine, 1989 sonrasında ise eski Sovyetler Birliği’ne yönelmiştir (İçduygu, vd., 2001:43-44; Martin, vd., 2002:122-126; Mutluer, 2003:37-38).

Türkiye’de iller arası göçe katılan nüfusa dönemler itibariyle bakıldığında, Türk toplumunun yüksek düzeyli coğrafi hareketliliğine veya ne denli göç eğiliminde olduğuna tanık olunmaktadır. Nitekim 1965⁶ ve 2000 arasında ülke içinde iller arası göç eden nüfusun miktarı incelendiğinde, beşer yıllık her bir dönem boyunca 2.7 milyon ile 4.8 milyon arasında insanın söz konusu göçlere katıldığı saptanmaktadır (Çizelge 1). Veri olmayan 1990 ve 1995 arası dönemde de ortalama 4.4 milyon kişinin yer değiştirdiği ettiği varsayılırsa, Türkiye’de 35 yılda (1965 ile 2000 arasında) 25 milyon kişiyi aşan bir nüfus büyüklüğünün daimi ikametgahını değiştirerek iller arası (inter-provincial) göç ettiği ortaya çıkmaktadır.

Kentlerdeki politik kökenli sokak çatışmalarının yarattığı güvensiz ortamın, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ve sonrasındaki sıkı yönetimin etkisiyle 1975-1985 devresinde ülke içinde iller arası emek göçüne katılan nüfus nispeten azalmışsa da (Keleş, 2004:59) 1985 sonrasında değişen koşullar⁷ altında iç göç tekrar sürekli artış eğilimi göstermiştir (Çizelge 1). Türkiye’de 1985 ve 1990 arasında, iller arası iç göçe katılan insanların sayısı 4 milyonu biraz aşarken, 1995 ve 2000 döneminde 4.7 milyonu bulmuştur. Bu periyotlarda göç oranları ise sırasıyla binde 81’e⁸ ve binde 78’e karşılık gelmektedir (Özgür, 1999:159-161). Üstelik bu sayılara il içinde (intra-provincial) göç edenlerin miktarları dâhil değildir. Bu nedenle 1985-1990 ve 1995-2000 dönemlerinde iller arası göç eden

nüfustan ayrı olarak 3.241.587 kişinin de il içinde göç etmiş olması burada vurgulanması gereken diğer bir noktadır (Çizelge 1).

Çizelge 1. Türkiye’de iç göçler (1965-2000).

Dönemler	Beş yaş ve üzeri nüfus	Toplam göç eden nüfus	Göç oranı (%)	İl içinde göç eden nüfus	İl içi göç oranı (%)
1965-1970	30.350.040	3.224.724	106	-	-
1970-1975	34.646.470	3.421.025	99	-	-
1975-1980	38.776.334	2.700.977	70	883.444	23
1980-1985	44.587.257	2.885.873	65	934.037	21
1985-1990	50.518.291	4.065.173	81	1.337.517	27
1995-2000	60.752.995	4.788.193	79	1.904.070	31

Kaynak: Kocaman ve Bayazıt, 1993 ve DIE, 1997.

Türkiye’de yüksek düzeyli nüfus hareketlerinin mekânsal doğrultusu aslında çok çeşitli ve karmaşık değildir. Nitekim doğal koşulların çerçevesini çizdiği bölgesel düzeydeki sosyo-ekonomik eşitsizlikler⁹, Türkiye’de iç göç akışlarını genelde doğudan batıya doğru yönlendirmiştir (Ritter ve Toepfer, 1992:269; Özgür, 1998:40; Özbay ve Yücel, 2001:22). Bu çerçevede Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Karadeniz bölgeleri batıya yoğun emek göçü vermiştir (Tümertekin, 1968:20-21; Cerit, 1986:99-101). Böylece 1950’li yılların başlarından itibaren doğudan batıya doğru ivme kazanan emek göçü sonucunda en fazla nüfus kaybına uğrayan bölgeler arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Karadeniz Bölgesi ile birlikte ilk sıralarda yer almıştır. Ne var ki, 1980’li yılların başlarından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin iç göç profiline farklı bir ilave-boyut kazandıran husus, Türkiye’nin bu bölgelerinin özellikle kırsal kesiminden zorunlu göçlerin başlamış olmasıdır.

Türkiye’de 1980’li yılların başında uygulanan sıkıyönetim ve ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da baş gösteren iç çatışmalar, bir yandan yurt dışına mülteci (refugee) /sığınmacı (asylum seeker) göçlerine (Özbay ve Yücel, 2001:18), diğer taraftan da nüfusun yurtiçi yerinden olmasına (yeni göç dalgası) yol açmıştır. Bu durum, Türkiye’deki nüfus hareketlerine yeni bir göç olgusunun ilave olduğu anlamına gelmektedir (İlkkaracan ve İlkkaracan, 1999:305 ve 308). Yeni göç dalgası, cumhuriyetin ilk yıllarında devlete başkaldıran Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki bazı aşiret reisleri ve ileri gelenlerinin ikişer-üçer aileler halinde Anadolu’nun çeşitli bölgelerine sürgün edilmelerinden oldukça farklı bir zorunlu yer değiştirmedir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki uygulamalarda önceden belirlenmiş nüfusun yine önceden belirlenmiş batı illerinde zorunlu iskâna tabi tutulması yasalar ile tanımlanmış ve bu yasalar ile zorunlu iskâna tabi tutulan nüfusun geride kalan malları için de yapılacak işlemlere açıklık getirilmiştir. Oysa son dönemki zorunlu göçlerde bu düzenlemelere rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu yeni göç olgusunun emek göçü ve önceki zorunlu göçlerden bazı farkları vardır. Bu farkların en belirgin olanları, zorunlu göçün iç çatışmalardan kaynaklanan, çatışmanın şiddetiyle artan, geniş bir alana yayılan, önemli miktarda nüfusu ilgilendiren ve plansız-düzensiz bir yapıda olmasıdır (İHD, 2000; Özbay ve Yücel, 2001:26). Çatışmanın neden olduğu yerinden olmanın (conflict-induced displacement) isteğe bağlı emek göçü ile olan bağıntıları hususunda ise şunlar söylenilebilir: Zorunlu yer değiştirme zaten süregelen iç göçün büyüklüğünü artırmıştır; zorunlu göçün akış doğrultusu emek göçünününe benzemektedir ve YON’lar yerleşmek için batıya giden daha önceki göç edenlerin deneyimlerinden yararlanmışlardır.

3. Çatışmanın Neden Olduğu Zorunlu Yerinden Olma

3.1. Zorunlu Göçe Neden Olan Etmenler

Zorunlu göçün arka plânında yatan etmenler çok çeşitli olmakla birlikte, bunları fizikî güvensizlik (physical insecurity) ve maddî yoksunluk (material deprivation) koşulları (Mooney, 2000:81) olmak üzere başlıca iki grupta toplamak mümkündür. Gelişigüzel saldırılar, katliamlar, eziyet ve diğer insanlık dışı muameleler çatışmanın neden olduğu zorunlu göçün meydana geldiği ülkelerdeki şiddet ortamının ortak özellikleridir (NORC, 2002:5).

Türkiye’de ayrılıkçı silahlı grupların köylüleri yaşadığı yerleri terk etmeye zorlayan saldırıları ve Türk güvenlik güçlerinin köy boşaltma eylemleri, siviller üzerinde psiko-sosyal (fiziki güvensizlik) ve sosyo-ekonomik (maddi yoksunluk) sıkıntı/baskıların oluşumunu sağlamıştır. Sonuçta zorunlu göçü kaçınılmaz bir seçenek haline getiren (Mazlumder, 1995:3-4; İlkaracan ve İlkaracan, 1999:309) psiko-sosyal sorunlar, can güvenliğinin kalmaması ile birlikte gelecek kaygısının duyumsanması ve saldırılara açık olma durumundan kaynaklanmıştır. Diğer taraftan gerek isyancıların terör eylemleri gerekse Türkiye’nin güneydoğusunda yaşanan terörist eylemlerini yok etmek için güvenlik güçlerinin aldığı önlemler sosyo-ekonomik sıkıntılara yol açmıştır. Halkın temel geçim kaynaklarının tükenmesi/sınırlanması, eğitim ve sağlık hizmetlerinin sekteye uğraması, yer yer uygulanan yayla yasağı¹⁰ (Mazlumder, 1995:3; Barut, 2002:36) gibi sorunlar yumağı, sivilleri zorunlu göçe iten ikinci grup etkenleri (maddi yoksunluk) oluşturmuştur. Üstelik sivil nüfusun bir kısmı (köy korucuları) sadece silahlı çatışmanın tehlikelerine maruz kalmamış, aynı zamanda isyancı güçlere de direnmek zorunda kalmıştır.

3.1.1. Fizikî Güvensizlik Ortamı

Türkiye’nin güneydoğusunda nüfusun zorunlu yer değiştirmesine neden olan süreçler, Ağustos 1984’te ayrılıkçı terör örgütü mensuplarının, Şemdinli ve Eruh kasabalarındaki kamu binalarına yaptıkları silahlı baskınlarla başlamıştır (İçduygu, vd., 1999:993; NORC, 2002:165; Aydın, 2003:179). Devletin güvenlik güçleri de bu eylemlere cevap vermekte gecikmemiştir. Böylece taraflarını Türk güvenlik güçleri ile ayrılıkçı silahlı grupların oluşturduğu çatışma ortamı doğmuştur.

Zamanla şiddetlenen ve yaygınlaşan bu çatışmalar, devletin resmi organlarını terörle mücadele kapsamında bir dizi önlemler almaya ve yeni politikalar üretmeye ve uygulamaya yönlendirmiştir. Bu politikalarından ilki Köy Koruculuğu Sistemi (KKS)’dir. Köy koruculuğu¹¹, güvenlik güçlerinin fizikî olarak korumada yetersiz kaldığı ve ulaşmakta güçlük çektiği yerleşim birimlerinde yaşayan vatandaşların can ve mal güvenliklerinin sağlanması amacıyla oluşturulmuş yasal bir sistemdir. Türk güvenlik güçleri, özellikle bölgenin coğrafi koşulları bakımından engebeli ve yerleşmelerin dağınık olması nedeni ile yerleşim birimlerinin terör örgütünün silahlı saldırılarına karşı korunmasında zaman zaman sorunlar yaşamıştır. Bu bağlamda devlet köylülere köy korucusu olmalarını önermiş; köylülerden bazıları bu öneriyi kabul ederken, bazıları da kabul etmeyerek göç etmişlerdir. Her iki koşulda da köylü huzura kavuşamazken, koruculuğu kabul edenlere PKK’nın baskıları yoğunlaşmış, kabul etmeyenlere de güvenlik güçleri kuşku ile yaklaşmıştır. Bu kuşkudan ötürü, isyancı güçlere lojistik destek sağlama iddia ve ihtimalleri çerçevesinde sıkı kontrolleri ve askeri operasyonları içeren devlet baskısı, köy koruculuğunu kabul etmeyen köylülere yönelik olarak uygulanmıştır (CHP-SPÇG, 1999:338; Tütüncü, 2005).

Hükümetin terörle mücadele konusundaki politikalarından ikincisi ve en kapsamlı olanı OHAL (Olağanüstü Hal) valiliği sistemidir. Zorunlu göç sürecinde dönüm noktalarından birini oluşturan bu sistem, Türk hükümetinin tırmanan şiddet eylemleriyle etkin mücadele etme stratejisinin bir parçası olarak geliştirilmiştir. 1987 yılında Türkiye’nin doğu ve güneydoğusundaki sekiz ilde¹² devlet tarafından oluşturulan bu yönetim sistemi, kısa bir süre sonra çatışmaların şiddetlenmesi ve yaygınlaşması nedeniyle 1994’te 14 ili¹³ kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu yeni idarî organizasyonun yasal olarak olağanüstü yetkilerle donatıldığı bölge valisi, köy ve mezraları boşalttırma, yerini değiştirme veya birleştirme ve bu amaçla da kamulaştırma ayrıcalığına sahipti (Üstel, 2004:1).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da 1990’lı yıllarda resmi yetkililerin söylemiyle “düşük yoğunluklu savaş” halini alan şiddetli çatışmalar, iyice kontrolden çıkarak tam anlamıyla bir kosa dönüşmüştür. Bu ortamda devlet güçlerinin nüfusu yerinden eden en önemli uygulaması OHAL kanunundan yetkisini alan köy boşaltmalarıdır. Özellikle 1994 ve 1996 arasında yoğunluk kazanan bu uygulamalar, devletin “PKK’nın kırsal alandaki barınmasının engellenmesi ve lojistik kaynaklarının kurutulması” stratejisinin (diğer bir ifadeyle askeri yetkililerin 1993’te “alan hâkimiyeti ve PKK’yı bölgede barındırmama” olarak niteledikleri strateji) bir parçası olmuştur (Üstel, 2004: 2). Bu

kapsamda 1985'te bölge için yeniden düzenlenmiş olan KKS'yi kabul etmeyen köyler büyük ölçüde boşaltılmıştır (Mazlumder, 1995:3-4; CHP-SPÇG, 1999:338-339).

Ayrılkıçı güçlerin bölgedeki Türk güvenlik güçlerini, kamu binaları ile mallarını hedef alarak başlayan saldırıları, zaman içinde hacmini ve yoğunluğunu artırarak, köylerdeki sivillerin ve kamu görevlilerinin can ve mal güvenliğini tehdit eden boyutlara ulaşmıştır. Açıkçası kendisine taraftar (milis) ve alan kazanmaya çalışan ayrılkıçı güçler, bölge halkı üzerinde baskı oluşturmaya başlamıştır. Bu baskılar yer yer köylerin yakılıp yıkılması, insan kaçırmalar, köylülerin başta hayvanları ve mahsulleri olmak üzere mallarına el konulması gibi tecavüzlere/saldırlara (Tosun, vd., 2003:151) dönüşmüştür. Özellikle köy koruculuğu sistemini kabullenerek devlet güçleri yanında yer alan köylüler bu saldırılara daha fazla maruz kalmıştır. Dolayısıyla devletin bölgede halkın can ve mal güvenliğini kontrol altına alma ve alan hâkimiyeti sağlama amacına yönelik olarak uygulanan köy boşaltmalarına¹⁴, ayrılkıçı güçlerin köyleri boşaltmaya zorlayan eylemleri de eklenmiştir (Mazlumder, 1995:2; CHP-SPÇG, 1999:338; Aydın, 2003:179; Üstel, 2004:2; TMMOB, 2004). 1990'lı yıllar boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunluk kazanan terör (faili meçhul cinayetler/saldırlar, yol kesme ve soygun eylemleri), bölge halkının can ve mal güvenliğini daha fazla tehdit ederek sabırlarını tüketmiştir. 16 yılı bulan bir sürede kimden ve nereden geleceği belli olmayan saldırılar ve yarattığı endişe, bölge halkında psikolojik baskıya (can korkusu) neden olmuştur.

Barut (2002:34-35), zorunlu göç ile ilgili yapmış olduğu bir alan araştırmasında, YON'ların göç etme nedeni içinde OHAL bölge valiliğinin uygulamalarının, can korkusu ve köy-mezra boşaltmalarının etki düzeylerini ölçmeye çalışmıştır. Bu çalışmada ankete katılan YON'ların zorunlu göçünde OHAL bölge valiliğinin uygulamalarının %83.7, can korkusunun %66.5 ve köy-mezra boşaltmalarının %60.9 oranlarında etkili olduğu belirtilmiştir. Bilgili ve diğerlerinin (1997:330) YON'larla ilgili Van kentinde yaptığı bir araştırmaya göre, ankete katılan YON'ların %51'i can güvenliği, %25'i köyü boşaltmaya zorlayan devlet baskısını ve %23'ü de örgüt baskısını zorunlu göç etme nedeni olarak göstermişlerdir. Benzer bir şekilde Göktürk'ün (1997:360) Diyarbakır kentinde YON'larla ilgili yaptığı araştırmada, YON'ların büyük bir çoğunluğunun (%73.7'si) çatışmanın yarattığı huzursuz ortam ve köylerinin yakılması nedeniyle göç ettikleri belirlenmiştir.

Sonuçta, bir taraftan bölgedeki sivillerden korucu olmayanlar hükümet ve OHAL bölge valiliğinin gözünde teröristlere yardım ve yataklık edebileceğinden şüphe duyulan kimseler olarak görülürken, diğer taraftan koruculuğu kabul edenler isyancı güçlerce kendilerine yiyecek, barınma, istihbarat ve silahlı eylemci katkısı yapmadığı için Türk güvenlik güçlerinin yandaşı olarak değerlendirilmiştir. Bu paradoksal, olumsuz ve tehditkâr ortam, YON'ların ayrılkıçı silahlı gruplar ile devlet güçleri arasında sıkışıp kalmasına yol açarken, nesiller boyu üzerinde yaşadıkları topraklardan dramatik bir biçimde göç etmelerini zorunlu kılmıştır (Tütüncü, 2005).

3.1.2. Maddî Yoksunluk

Türkiye'nin güneydoğusunda 20 yıla yakın bir sürede devam eden çatışma ortamı aynı zamanda maddî yoksunluğu da yaratan bir belirleyici olmuştur. Çatışmalar nedeni ile fizikî güvenliğin sağlanamaması yanında bölgedeki geçim kaynaklarının daha da sınırlanması bu yoksunlukta ana unsurdur. Zaten coğrafi koşullar bakımından oldukça sorunlu olan bu alanlardaki halkın ekonomik faaliyetleri de sınırlıdır. Yaylalara/otlaklara bağımlı küçükbaş hayvancılık, küçük tarla ve bahçelerde yürütülen tahıl ve meyve tarımı ile arıcılık bölgedeki nüfusun başlıca ekonomik faaliyetleridir (CHP-SPÇG, 1999:338; Gökçe, 2004:281; Üstel, 2004:3;). Silahlı çatışmalar nedeniyle tarımsal faaliyetlerini sürdüremeyen evi, ahır ve bahçeleri tahrip edilen, arı kovanları sönen ve yayla yasağı nedeniyle hayvanlarını otlaklara götüremeyen, küçükbaş hayvancılıkla geçinen bölge halkı büyük bir yoksulluk içine düşmüştür (CHP-SPÇG, 1999:338; TMMOB, 2004). Nitekim Barut'un (2002:35-36) araştırmasına konu olan YON'ların %38'inin yayla yasağından dolayı mağdur olduğu, %63.5'nin hayvanlarının zarar gördüğü ve %74.5'inin ise bağ ve bahçelerinin tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Şırnak, Hakkâri, Van ve Ağrı illerinde, Irak ve İran ile serbest sınır ticaretin yapıldığı sınır kapılarının kapatılması mevcut ekonomik sıkıntıları daha da artırmıştır.

Halkın geçim kaynaklarının tükenmesi fakirleşmeye neden olurken, eğitim ve sağlık olanaklarının da kötüleşmesi sosyal refahın neredeyse tamamıyla yok olmasına yol açmıştır. Araştırmalar ayrılıkçı silahlı grupların 1987 ve 2001 arasında 241 okul, 14 hastane, 305 postane ve cami, 500 kamu aracı ve inşaat makinesi, 89 karakol, 26 köprü, 624 özel araç ve 85 tren vagonunu içeren sosyal refah olanaklarını kısmen ya da tamamen tahrip ettiğini (Tosun vd., 2003:151) göstermiştir. OHAL bölge valiliği verilerine göre bu yönetim bölgesinde 1259 okul güvenlik, 357 okul öğretilimsizlik ve 587 okul diğer eksiklikler nedeniyle olmak üzere toplam 2202 okul eğitime kapanmıştır (Tütüncü, 2005). Bunlara ilaveten bölgedeki 387 sağlık ocağından 54'ü güvenlik, 18'i personel yetersizliği ve 15'i de diğer nedenlerden dolayı faaliyetini durdurmuştur. Bölgedeki 801 sağlık evinden ise sadece 88'i açık kalmıştır. Geriye kalan 743 sağlık evinden 374'ü güvenlik, 233'ü personel yetersizliği ve 136'sı da diğer nedenlerle kapalıdır. Sağlık olanaklarının kötüleştiğine işaret eden bu olumsuz gelişmeler bölgede bazı hastalıkların görülme sıklığını artırmıştır. Sağlık istatistikleri, çok fazla güvenilir olmasa da, (OHAL valiliğince bildirilen verilere göre) bölgede 1991'den 1997'ye tifo ve dizanteri hastalıkları vakalarında 3 ila 3.5 kata ulaşan artışlar olduğunu göstermiştir (Tütüncü, 2005). Üstelik bugün bile bölgenin eğitim ve sağlık hizmetlerindeki sorunlar kapalı olan tesislerle de sınırlı değildir. Daha açık bir ifadeyle, faaliyette olan eğitim ve sağlık tesislerinin bile öğretmen, doktor, hemşire, ebe ve yönetici kadrolarındaki açıklar ve güvenlik yetersizliği nedeniyle işlevlerini tam anlamıyla yerine getirdikleri söylenemez (Dinler, 2001:261-270).

3.2. Zorunlu Yerinden Olmanın Mekânsal ve Sayısal Nitelikleri

3.2.1. Boşalmış/Boşaltılmış Köyler

Türkiye'deki zorunlu göçlerin en açık izlerini sayımlarda nüfusu bulunmayan köyler olarak gösterilen idarî birimlerde¹⁵ yakalamak mümkündür. Türkiye'nin doğusu ve güneydoğusunda 1984'te başlayan silahlı çatışmaların köylerin tamamen nüfussuz hale gelmesine varacak kadar önemli bir yerinden olma sonucuna dönüşmesinin ilk aşikâr yansımaları 1990 nüfus sayımında görülmektedir. Nitekim bu sayımda 55 köy, nüfus bulunmayan dolayısıyla boşalmış köyler olarak gösterilmiştir. Sayımlara göre bu köylerden 13 tanesi 1980 ve hatta daha öncesinde boşalmışken, 42 tanesi çatışmaların başlamasından (1984) sonra nüfuslarını yitirmişlerdir. Öyle ki, 1990 sayımında nüfusu olmayan köylerde bir önceki sayımda (1985) önemli miktarda insanın yaşadığı belirlenmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde tamamen boşalmadan önceki sayımda nüfusu 2000'i aşan köyler bile saptanabilmektedir. Bu durum nüfusun yerinden olmasını veya boşalmış köyleri göstermenin ötesinde, iç yerinden olmanın yerleşme ölçeğinde önemli miktarda nüfusu ilgilendirdiğini de ifade etmektedir.

1997 sayımında bölgedeki boşalmış köy sayısı 1990'a göre olağandışı bir artış (7 yılda 10.5 kat) göstererek 55'den 579'a çıkmıştır. Olayların nispeten durulduğu tarihlerde yapılan 2000 nüfus sayımında boş köy sayısı köylere geri dönüşler nedeniyle 569'a düşmüştür (Çizelge 2).

Şüphesiz Olağanüstü Hal Bölgesi'ni meydana getirmiş olan 14 ilin tamamında aynı miktar ve oranlarda köy boşalmış değildir. Boşalmış köy sayılarının en üst düzeylere ulaştığı zamanı niteleyen 1997 nüfus tespitinde sırasıyla Mardin (117), Şırnak (86), Tunceli (80), Bitlis (60), Siirt (58) ve Diyarbakır (57) bölgenin en fazla köyü boşalmış illeridir. Diğer bir ifadeyle bu iller bölgedeki boşalmış köylerin yaklaşık %80'ini, bu illerin ilk üçünün toplamı ise %49'unu oluşturmaktadır. Aslında bu bulgular çatışmanın ilk ortaya çıktığı ve zamanla yayıldığı alanlarla örtüşmektedir. Köy boşalmalarının yeni başladığı 1990'da boşalmış köylerin %58'i (32 adet) Şırnak ve Siirt illerindedir (Çizelge 2). Ayrıca 1990 yılında Şırnak iline komşu olan Mardin ilinde de önemsenecek miktarda boşalmış köy vardır.

Çizelge 2. Olağanüstü Hal Bölgesi illerinde boşalmış/boşaltılmış köyler (1990-2000).

İller	Boşalmış köy sayısı			1997'de illere göre toplam köy sayıları	1997'de illere göre boşalmış köyler oranı (%)	Geri dönüş yapılan köy sayısı
	1990	1997	2000			
Adıyaman	-	1	-	406	0.2	1
Ağrı	1	3	1	571	0.5	2
Bingöl	4	36	29	327	11	8
Bitlis	-	60	60	342	17.5	2
Diyarbakır	-	57	45	832	6.9	18
Elazığ	7	14	9	563	2.5	5
Hakkâri	-	25	27	125	20	3
Mardin	6	117	127	568	20.6	-
Muş	-	5	5	376	1.3	1
Siirt	8	58	69	280	20.7	7
Tunceli	4	80	72	372	21.5	13
Van	-	14	19	584	2.4	2
Batman	1	23	20	267	8.6	7
Şırnak	24	86	86	242	35.5	-
Toplam	55	579	569	5855	9.9	69

Kaynak: DİE, 1994; DİE, 1999; DİE, 2002, hesaplamalar yazarlara aittir.

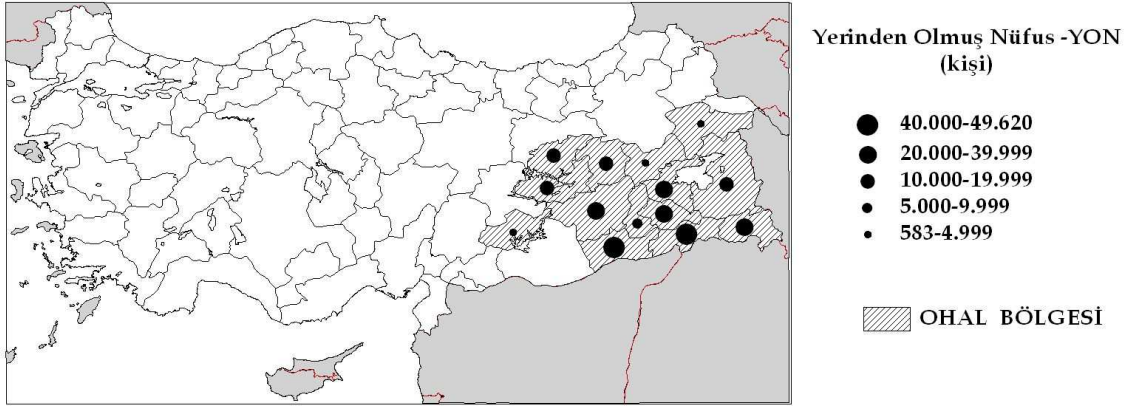
Köy boşalmalarının önemini ve düzeyini göstermek bakımından boşalmış köylerin illerin toplam köy sayısı içindeki payına bakılabilir. Buna göre OHAL bölgesindeki 5 ilde (Şırnak, Tunceli, Siirt, Mardin ve Hakkâri) toplam köyler içinde boşalmış köy yüzdesinin 20'yi aştığı belirlenmektedir. Hatta bu illerden Şırnak' ta bu oran %35.5 'e kadar çıkmaktadır (Çizelge 2).

3.2.2. Yerinden Olmuş Nüfus (YON)

3.2.2.1. Boşalmış Köylere Göre YON

Yukarıda anılanlardan Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda, 1990'lı yıllar boyunca 638 (579 (1997'de) ve + 59 (1997 ve 2000 arasında) köyün tamamıyla boşalmış olduğu anlaşılmaktadır (Çizelge 2). Bu köylerden ne kadar insanın zorunlu olarak göç ettiği, önemli bir sorudur. Bu soru cevaplanırken, veri setine bağlı olarak iki ayrı ölçme yöntemi kullanılabilir. Bunlardan birincisi, çatışmaların başlangıcına denk düşebilecek bir tarihte yapılmış 1985 sayımı sonuçlarını (köylerin boşalmadan önceki nüfusları, DİE, 1988) kullanarak bir tespit bulunmaktır. İkinci yöntem ise köy boşalmalarının en üst seviyeye ulaştığı 1997 sayımı öncesinde hangi sayımda tespit edildiğine bakılmaksızın köylerin en yüksek nüfus değerlerini esas alarak (DİE, 1988; DİE, 1994) yapılan tespittir. Bu yöntemlerden ilkinde göre OHAL bölgesindeki boşalmış köylerden toplam 237.810 kişinin zorunlu olarak göç ettiği anlaşılırken, ikincisine göre YON'ların miktarı 270.615 kişi olarak saptanabilmektedir.

Tıpkı tamamıyla boşalmış köy sayılarında olduğu gibi iller düzeyinde yerinden olmuş nüfus miktarı da değişmektedir. YON miktarı Mardin ve Şırnak illerinde 40 binin üzerindeyken, Siirt, Diyarbakır, Hakkâri ve Bitlis illeri 20 bin ila 40 bin arasında YON ile bu iki ili izlemektedir. Diğer illerdeyse YON miktarları 20 binin altında kalmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. OHAL Bölgesi illerinde boşalmış/boşaltılmış köylere göre YON miktarları.
Kaynak: DİE, 1994; DİE, 1999; DİE, 2002, hesaplamalar yazarlara aittir.

Boşalmış köyler ve buralardan zorunlu olarak göç eden nüfusun miktarı ile çatışmaların şiddeti, yoğunluğu ve yaygınlığı arasında ilişki kurulabilmektedir. Nitekim çatışmaların şiddetli, yaygın ve yoğun olduğu yerler OHAL bölgesinin dağlık alanları ile ülkenin güneydoğu sınır bölgeleridir. Bunlardan dağlık alanlar, yolların olmayışı nedeniyle erişilebilirliğin güç olduğu, derin vadilerle yarılmış, saklanmaya/barınmaya elverişli mağaralara sahip yerlerdir. Bu alanlar aynı zamanda PKK terör örgütüne bağlı grupların Türkiye'nin komşusu olan ülkelerdeki (İran, Irak ve Suriye) kamplarından lojistik destek olarak Türkiye içinde daha kolay silahlı eylemler yapabildikleri yerlerdir. Onun içindir ki dağlık alanlarda ve özellikle de ülkenin güneydoğusundaki devlet sınırına yakın alanlarda (Bitlis-Hakkâri-Mardin üçgeni) yerinden olmuş nüfus daha yüksektir (Şekil 2).

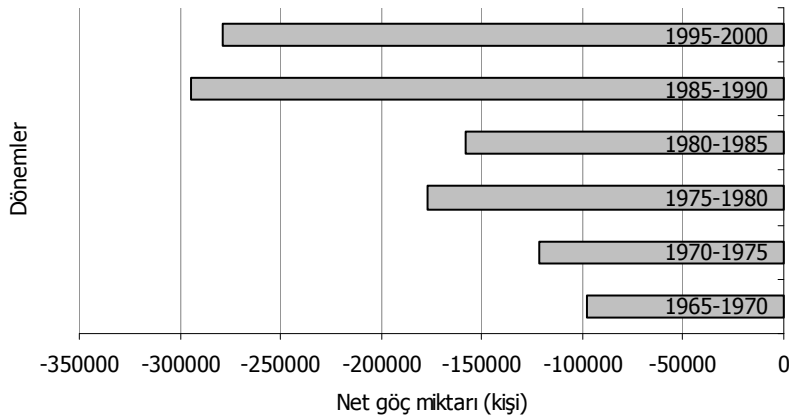
3.2.2.2. Diğer Kaynaklara Göre YON

Türkiye'de çatışma nedeni ile yerinden olmuş nüfusun toplam miktarı değişik yayınlarda birbirinden oldukça farklı rakamlarla ifade edilmektedir. Türk hükümeti YON için 355 bin veya 378 bin sayılarını telaffuz ederken (Holtzman ve Nezam, 2004:8; Üstel, 2004:1; TRT, 2005; Tütüncü, 2005; İB, 2005; HRW, 2005), bazı STK'lar 2 ila 4.5 milyon arasında sayılardan bahsetmektedirler. Diğer yandan bazı uluslararası kuruluşlar Türkiye'deki YON'ların 1 milyon kişi civarında olduğunu belirtmektedirler (United States of Department of State (USDOS), 2001; Economic and Social Council (ECOSOC), 2002; United States Committee for Refugees (USCR), 2003).

Önceki bölümden de anlaşılacağı üzere, Türkiye'de yerinden olmuş nüfusun asgari ama net miktarlarını veren tamamıyla boşalmış köylerdeki nüfus toplamları 237 bin ya da 270 bin civarındadır. Elbette nüfusu tamamen boşalmamış fakat epeyce azalmış köyler de bulunmaktadır. Ancak iç göçlere katılım düzeyi zaten yüksek olan OHAL bölgesi illerinde geçmişten bu yana kırsal nüfusun azaldığını sayımlardan adım adım izlemek mümkündür. Daha önce de değinildiği gibi, ne yazık ki YON'ları ölçebilecek özel bir veri tabanının olmayışı nüfusu zorunlu göçle azalmış köyleri tespit etmeye imkan tanımamaktadır.

OHAL bölgesinden dönemler itibariyle iller arası ve il içi göçlere katılmış nüfusa bakılarak toplam YON için bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Şekil 3 incelendiğinde, 14 ilin net göç (net migration) miktarlarında 1985-1990 (DİE, 1997) ve 1995-2000 (TÜİK, 2005) dönemlerinde 1985 öncesindeki 5 yıllık dönemlere göre neredeyse iki kat artışlar olduğu gözlenmektedir. Çatışma öncesi 5 yıllık dönemlerde (1965-1970, 1970-1975, 1975-1980, ve 1980-1985) bu illerin ortalama net göçü 138.446'dır. Oysa çatışmalar dönemini içeren 1985-1990 ve 1995-2000 dönemlerinde ise bu sayı 287.067'ye yükselmiştir (Şekil 3). Bu, son iki dönemde bölgenin çatışma dönemi öncesindeki göç

eden nüfus miktarına yaklaşık ortalama 150'şer bin kişinin ilave olduğu anlamına gelmektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki bu artışlar, YON'u nitelendirmektedir. Aslında 1990 ile 1995 arasında da göç istatistiği olsaydı çatışmanın oldukça etkin olduğu bu dönemde zorunlu yerinden olmanın iç göçteki etkisini daha açık görmek mümkün olabilecekti. Nihayetinde eldeki veriler dikkate alınarak, veri olmayan dönemde de yaklaşık 150 bin kişinin daha YON'a katkı sağlayacağı düşünülebilir. Böylece bu miktar 1985-1990 ve 1995-2000 periyodundaki 150'şer bin kişilik YON miktarları ile toplandığında kabaca 450 bin kişiye ulaşılmaktadır. Üstelik bu sayıya 14 ilde/OHAL bölgesinde il içinde yer değiştiren göçmen miktarları dâhil değildir. 14 ilin 1985-1990 ve 1995-2000 periyotlarında ili içi göçlere katılan nüfusu ise sırasıyla 61.220 (DİE, 1997: 11) ve 78.594'tür (TÜİK, 2005). İstatistik olmayan 1990-1995 dönemi için bu illerdeki il içi göçmen miktarının da 78 bin civarında (daha yüksek olması kuvvetle muhtemeldir) olduğu varsayılırsa 1985-2000 döneminde illerin içindeki toplam göç eden sayısı 218 bin kişiyi bulmaktadır. Böylelikle bölgedeki iller arası ve il içi net göçlere yansayan muhtemel YON' un 670 bin civarında olduğu tahmininde bulunulabilir.

Şekil 3. Olağanüstü Hal Bölgesi illerinde net göç miktarları (1965-2000).
Kaynak: Kocaman ve Bayazıt, 1993; DİE, 1997; DİE, 2004.

Net göç miktarlarıyla yapılan bu değerlendirmeyi brüt dışarıya göç (gross out-migration) değerleri ile de yapmak mümkündür. Çizelge 3'ten de izleneceği üzere, çatışma öncesi dönemde (1985'e kadar) 14 ili kapsayan söz konusu bölgeden 5'er yıllık dönemlerde 303 bin ile 367 bin arasında değişen miktarlarda dışarıya göç gerçekleşmiştir. Bu miktar 1985-1990 döneminde bir önceki döneme göre %54'lük bir artış göstererek 540.821'i bulmuş, 1995-2000 arasındaki dönemdeyse 628.470 kişiye ulaşmıştır (%16 artış ile). OHAL bölgesinden 1965-1985 döneminde yılda ortalama 67.500 (5 yılda yaklaşık 338 bin kişi) kişinin dışarıya göç ettiği göz önüne alınırsa, 1985-1990 döneminde önceki beşer yıllık dönemlerden yaklaşık 200 bin kişi, 1995-2000 dönemindeyse yaklaşık 290 bin kişinin fazladan dışarıya göç etmiş olduğu saptanmaktadır. Veri olmayan 1990-1995 arası dönemde de 1995-2000 dönemindeki kadar göç eden nüfus olduğu varsayılırsa, 1985-2000 döneminde 780 bin civarında bir nüfusun OHAL bölgesi illerinden başka illere göç ettiği belirtilebilir. İller içinde göç eden yaklaşık 218 bin kişi de bu sayıya katılırsa, toplam YON miktarı 998 bin (yaklaşık 1 milyon) kişi olarak kabaca tahmin edilebilmektedir.

Böylece, Türkiye'de çatışmalar nedeniyle yerinden olmuş nüfusun 670 binden az ama 1 milyondan da çok fazla olamayacağı sonucuna ulaşılabilir. Bu tahmin, uluslararası literatürde de değinildiği üzere (NORC, 2002:165; Holtzman ve Nezam, 2004:8 ve 14), Türkiye'deki yerinden

olmuş nüfusun 1 milyon civarında olmasının güvenilir bir tahmin olduğunu teyit etmek bakımından önemlidir. Bu nedenle Türk hükümetinin yerinden olmuş nüfus için belirttiği rakamların (355 bin ve 378 bin) gerçeğin altında, diğer taraftan bazı STK'ların belirttiği YON tahminlerinin ise (3-4 milyon) gerçeğin çok üstünde, abartılı sayılar olduğu sonucuna varılabilir¹⁶.

Çizelge 3. Olağanüstü Hal Bölgesi illerinden dışarıya göç (1965-2000).

İller	Dönemler					
	1965-1970	1970-1975	1975-1980	1980-1985	1985-1990	1995-2000
Adıyaman	28.423	39.381	22.357	28167	36.742	58.369
Ağrı	28.301	41.992	34.784	32.668	54.474	50.799
Bingöl	14.386	20.306	16.833	16.990	29.766	25.202
Bitlis	18.400	36.640	28.299	20.301	34.115	31.374
Diyarbakır	41.400	43.567	48.403	52.781	79.095	111.060
Elazığ	38.368	41.876	39.482	37.303	47.044	48.438
Hakkari	20.091	17.112	6628	6265	11462	15.715
Mardin	30.261	31.664	41.713	40.116	56.031	68.165
Muş	17.597	19.155	25.289	25.583	46.254	37.448
Siirt	21.178	24.812	28.258	36.450	42.271	34.994
Tunceli	19.749	29.883	19.962	26.287	29.450	18.828
Van	24.918	20.162	20.751	27.501	42.967	67.406
Batman ^a	*	*	*	*	16.617	38.165
Şırnak ^a	*	*	*	*	14.533	22.507
Toplam	303.072	367.000	332.759	350.422	540.821	628.470

^a Batman ve Şırnak 1990'da il statüsüne geçirildiğinden (*) ile belirtilen dönemlerde bu illere ait değerler Siirt, Hakkari ve Mardin illerinin değerleri içerisinde yer almaktadır.

Kaynak: Kocaman ve Bayazıt, 1993; DİE, 1997; DİE, 2004.

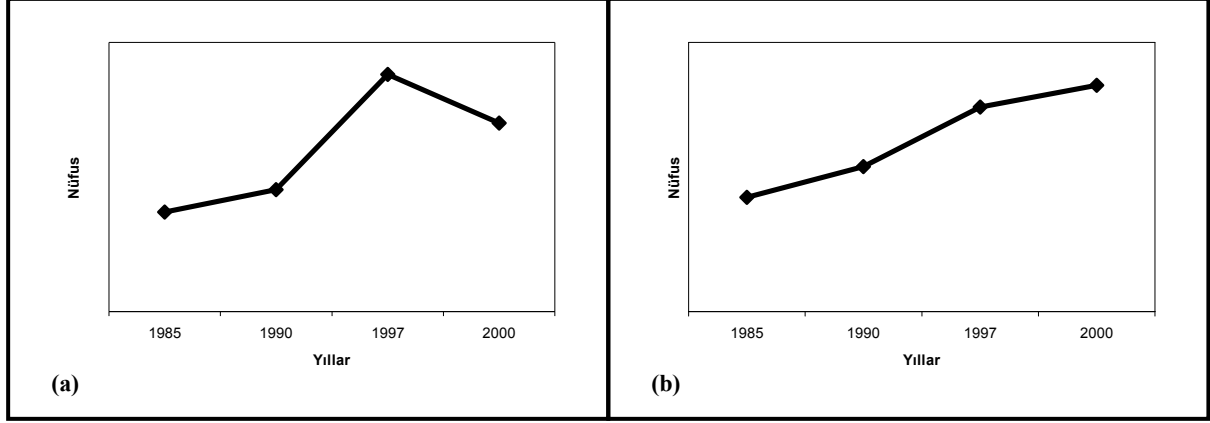
3.3. YON'ların Kentsel Yerleşmelere Yiğilmesi

Türkiye'deki zorunlu iç yerinden olmanın en önemli mekânsal sonuçlarından birisi YON'ların kasaba ve kentlere akın etmiş olmalarıdır. Türkiye'de YON'lar zorunlu göç sonucunda 3 tip alanda toplanmış gözükümlerindedir. Bu alanlardan birincisi, çatışma bölgesindeki kasaba ve kentler (Mutki ve Bismil gibi), ikincisi, çatışma bölgesine komşu kentsel yerleşmeler (Şanlıurfa ve Gaziantep gibi) ve üçüncüsü, Çatışma bölgesinin uzağındaki kentler (Mersin ve Antalya gibi) ile metropollerdir (İstanbul ve İzmir gibi).

YON toplanma alanlarından birincisi içinde yer alan kasabaların, yeterli ekonomik ve sosyal donanımları olmadığı için başka bir yere göç etmeden önce kısa süreli barınılan yerleşmeler oldukları belirlenmektedir. Bu küçük kasabalar (genellikle ilçe merkezleri), kırsal alanlar kadar olmasa da çatışmalardan ve baskılardan etkilenen ve YON'lar tarafından yeteri kadar güvenli bulunmayan merkezlerdir. Çatışma bölgesindeki küçük kasabaların 1985 ve 2000 arasındaki nüfus gelişimleri (ki bu yerleşmelerin nüfus artış hızlarındaki ani değişimleri 1985 (DİE, 1989), 1990 (DİE, 1993), 1997 (DİE, 1999) ve 2000 (DİE, 2003) nüfus sayımlarından izlemek mümkündür), bu yerleşmelerin YON'lar tarafından başka bir yere gitmeden önce "basamak yerleşmeler" olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Bu merkezlerin çoğunluğunda 1990-1997 arasında nüfus olağandışı artışlar göstermiş, daha sonra (1997-2000) bu artışlar yerini nüfus azalmalarına bırakmıştır (Şekil 4a ve Çizelge 4).

Yerinden olmuş nüfusun OHAL bölgesinde en fazla rağbet ettikleri ve büyük ölçüde kalıcı oldukları yerleşim birimleri, çoğunluğu il merkezi statüsüne sahip Diyarbakır, Van, Batman, Elazığ ve Şırnak gibi çatışma bölgesindeki nispeten büyük kentlerdir. Bu kentlerin sosyo-ekonomik bakımdan nispeten gelişmiş ve daha güvenli olmaları (güvenlik güçleri yoğun konuşlandığı için), YON'lar tarafından tercih edilmelerine neden olmuştur. Zorunlu göç konusunda Van'da yapılan bir araştırmada YON'lar "Niçin Van'a göç ettiniz?" sorusuna %30 oranında "güvenli olduğu için" ve %33 oranında da "devlet yetkilileri yerleşmek için burayı gösterdikleri için" cevaplarını vermişlerdir (Bilgili, vd.,

1997:330). Bu YON'lar "Çatışma bölgesinin uzağındaki kentlere göç etmek ister misiniz?" sorusunu %97 oranında bu kentlerde akraba ve tanıdıkları olmadığından "hayır" olarak cevaplandırmışlardır (Bilgili, vd., 1997:333).

Şekil 4a ve 4b. OHAL Bölgesi kentsel yerleşmelerinde 1985-2000 arasında iki farklı nüfus gelişim modeli.

Not: (a) Büyük kasabalar ve kentler (genellikle il merkezleri).

(b) Küçük kasabalar (ilçe merkezleri).

Kaynak: DİE, 1989; DİE, 1993; DİE, 1999 ve DİE, 2003, hesaplamalar yazarlara aittir.

Diğer taraftan, 1985-1990 (DİE, 1997) ve 1995-2000 (TÜİK, 2005) dönemlerine ait YON'ları da içeren il içi göç istatistikleri de bu durumu destekler mahiyette bilgiler sunmaktadır. Bu istatistiklere göre bölgenin nispeten büyük kentlerini karakterize eden il merkezleri, ilçe merkezleri ile köylerden en fazla YON alan yerlerdir. İlçe merkezi statüsündeki kasabalar ise bir yandan köylerden YON'ları kendilerine çeken ama aynı zamanda il merkezlerine de önemli miktarda nüfus gönderen yerler olarak belirlemektedir.

Böylece, çatışma/OHAL bölgesi içinde yer alan bu kentler, zorunlu göçlerin gerçekleştiği dönem boyunca nüfuslarını artırmaya devam eden yerler olmuşlardır. Bu sayede OHAL bölgesi kentleri, YON'ların güvensiz bulunduğu bölge kasabalarından farklı bir nüfus gelişim çizgisi eğilimi göstermişlerdir (Şekil 4b). Buna göre OHAL bölgesi kentlerinde zorunlu göçlerin yoğun yaşandığı 1990-1997 döneminde çatışmaların başlangıç yıllarına denk gelen 1985-1990 dönemine göre (tıpkı kasabalarda olduğu gibi, Şekil 4a) nüfus artışı hızlanmıştır. Ancak bu artış eğilimi, 1997-2000 periyodunda yavaşlarsa da devam etmiştir.

YON'ların göç ettiği ikinci alan, çatışma bölgesine komşu alanlardaki kentsel yerleşmelerdir ki Şanlıurfa, Viranşehir, Siverek, Ceylanpınar, Birecik, Gaziantep, Nizip, Malatya, Erzincan ve Erzurum bunlar arasında en tipik ve önemli olanlarıdır. Bu kentlerin nüfuslarındaki YON'ların zorunlu göç olayını yansıtır nitelikteki 1990-1997 dönemindeki artışlar dikkat çekicidir (Çizelge 4). Nitekim Güzel (2005:74), Şanlıurfa ilinde yer alan kentlerin bazılarının nüfuslarını 1990-2000 arasında iki katına çıkarmış olmalarını, Mardin ve Şırnak illerinden gelen YON'lar ile ilişkilendirmiştir.

Çizelge 4. Olağanüstü Hal Bölgesinde seçilmiş bazı kentsel yerleşmelerde nüfus miktarları ve değişim hızları (1985-2000).

Yerleşim birimi	Nüfus				Yıllık nüfus artış/azalış hızı (%)		
	1985	1990	1997	2000	1985-1990	1990-1997	1997-2000
<i>Küçük kasabalar (ilçe merkezleri)</i>							
Mutki	4065	2490	6770	4291	-9.8	14.3	-15.2
Hizan	4026	4798	11574	11067	3.5	12.6	-1.5
Dicle	6097	5414	13014	9861	-2.4	12.5	-9.2
Baykan	6665	5169	8652	8883	-5.1	7.4	0.9
İdil	8465	12905	21116	19123	8.4	7.0	-3.3
Derik	13975	13201	20671	19806	-1.1	6.4	-1.4
Çınar	8049	10080	15755	13282	4.5	6.4	-5.7
Pervari	5005	5178	6693	5737	0.7	3.7	-5.1
Gercüş	5491	8116	9765	8451	7.8	2.6	-4.8
Kiğı	4091	4544	5051	4684	2.1	1.5	-2.5
Bismil	24862	39834	101409	61182	-9.8	14.3	-15.2
Midyat	22169	29569	61597	56669	5.8	10.5	-2.8
Palu	7562	7900	12036	10103	0.9	6.0	-5.8
Hozat	4085	4606	7579	6589	2.4	7.1	-4.7
<i>Büyük kasaba ve kentler (genellikle il merkezleri)</i>							
Şırnak	12141	25059	51129	52743	14.5	10.2	1.0
Hakkari	20754	30407	57077	58145	7.6	9.0	0.6
Bingöl	34024	41509	67022	68786	4.0	6.8	0.9
Muş	42159	44019	65801	67927	0.9	5.7	1.1
Van	110653	153111	226965	284464	6.5	5.6	7.5
Batman	110036	147347	212726	246678	5.8	5.2	4.9
Diyarbakır	305940	381144	511640	545983	4.4	4.2	2.2
Elazığ	182296	204603	250534	266495	2.3	2.9	0.4
Ağrı	54492	58038	69384	79764	1.3	2.6	4.6
Mardin	44085	53005	61529	65072	3.7	2.1	1.6
Yüksekova	16334	28486	54739	59662	11.1	9.3	2.9
Kızıltepe	40852	60134	112015	113143	7.7	8.9	0.3
Silopi	13071	23430	39749	51199	11.7	7.6	8.4
Cizre	29496	50023	63344	69591	10.6	3.4	3.1
Nusaybin	45178	49671	56467	74110	1.9	1.8	9.1

Kaynak: DİE, 1988; DİE, 1994; DİE, 1999; DİE, 2002, ve DİE, 2003, hesaplamalar yazarlara aittir.

Türkiye'deki YON'lar için, çatışma bölgesinin uzağındaki bir takım kentler ve metropoller üçüncü sığınma alanları olmuştur. Türkiye'nin denize kıyısı olan batı ve güney kesimlerindeki Akdeniz bölgesinde Adana metropolü, Mersin, Tarsus, Antalya kentleri ve bir kısmı daha küçük tarımsal kasabalar; Ege bölgesinde İzmir metropolü ile birlikte Aydın, Manisa ve Kuşadası gibi merkezler; Marmara bölgesinde yer alan İstanbul metropolü ile Bursa, Kocaeli illerinin kentsel yerleşmeleri zorunlu göç mağdurlarının sığındığı başlıca yerlerdir¹⁷. YON'ların çatışma bölgesinden ülkenin batısındaki ekonomik ve sosyal gelişmişliği daha iyi durumdaki kentsel alanlara göçmeleri, gidilen yerlerde akraba/yakınlarının varlığı ile sıkı ilişkiler göstermektedir (Holtzman ve Nezam, 2004:70). Çünkü geçmiş dönemlerde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden YON'ların bir kısım yakınları/akrabaları ekonomik nedenlerle batıya göç etmişlerdir (Özgür, 1998:51). Nitekim Barut'un (2002:58) YON'larla ilgili yaptığı alan araştırmasında akraba tanıdık ve yakınların oluşu ile

batıda göç edilen yerler arasında güçlü bir ilişki saptanmıştır. Araştırmaya katılan YON'ların %46'sı akraba/tanıdıkların olmasının göç edilen yerin belirlenmesinde etkili olduğunu belirtmişlerdir.

4. YON'ların Göç Ettikleri Yerlerde Karşılaştıkları Başlıca Sorunlar

Yapılan araştırmalar YON'ların sığınmak zorunda kaldığı çatışma bölgesindeki, yakınındaki veya uzağındaki tüm kentsel yerleşmelerde en temel ve ortak sorunlarının işsizlik-yoksulluk ve barınma olduğunu göstermiştir (Mazlumder, 1995:4; Bilgili, vd., 1997:331; Göktürk, 1997:361-362; İlkaracan ve İlkaracan, 1999:309-310; Barut, 2002; NORC, 2002:166; Aker, vd., 2005:12; Yıldız, 2005:2). Çünkü Türkiye'de zorunlu yerinden olma, birden ortaya çıkmış, kısa sürede yayılmış ve karmaşık halde gerçekleşmiştir (HRW, 1996; Holtzman ve Nezam, 2004:73). Üstelik YON'lara toplumsal ve ekonomik desteği amaçlayan ulusal ve uluslar arası insani yardımlar yetersiz kalmıştır (Holtzman ve Nezam, 2004:35; Üstel, 2004:2; TMMOB, 2004).

Göktürk'ün (1997:361) Diyarbakır'da yaptığı araştırmaya göre YON'ların %67.1'i işsiz olduklarını, %24.4'ü günübirlik/marjinal veya geçici işlerde (ad hoc jobs) çalıştıklarını beyan etmişlerdir. Ayrıca söz konusu YON'ların %95'inin yoksulluk sınırının altında yaşadıkları ve düzensiz aile gelirlerinin kişi başına yıllık 204 doları ancak bulabildiği tespit edilmiştir. Üstelik Diyarbakır kentindeki YON'ların yaklaşık %70'i şimdiki yaşantısının göç öncesine göre kötüleştiğini belirtmişlerdir. Benzer bir sonuç da Van kentinde ortaya çıkmıştır. Bilgili ve diğerlerinin (1997:331-332) Van kentinde yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, YON'ların %83'ünün göçten sonra hiçbir iş bulamadıkları, %16'sının da geçici işlerde çalıştıkları belirlenmiştir. Hatta YON'ların %79'unun geçimlerini valilik, belediye ve gönüllü kuruluşların desteği ile sağladıkları ortaya çıkmıştır. Araştırma anketine katılan YON'lardan %49'u en önemli sorun olarak işsizliği gösterirken, %27'si yiyecek ve giyecek yokluğunu, %23'ü de barınma sıkıntısını en önemli sorunlar olarak göstermiştir.

Çizelge 5. Yerinden olmuş nüfusun yerleştiği seçilmiş bazı kentsel yerleşmelerde işsizlik oranları (1985-2000).

Yerleşim Birimi	İşsizlik oranları (%)		
	1985	1990	2000
<u>OHAL bölgesinden seçilmiş kentler</u>			
Diyarbakır	18.1	26.5	30.3
Van	19.1	25.2	32.2
Hakkari	10.3	15.9	31.0
Batman	27.7	24.8	36.8
<u>OHAL bölgesinden seçilmiş kasabalar</u>			
Kulp	17.2	27.7	50.9
Hazro	27.9	44.9	38.7
Bismil	24.0	39.3	56.1
Cizre	17.8	13.1	32.6
İdil	8.9	8.9	38.2
<u>OHAL bölgesine uzak/yakın kentler</u>			
Viranşehir	17.5	29.5	52.2
Şanlıurfa	15.0	17.6	30.0
Gaziantep	12.3	12.8	16.7
Tarsus	19.5	18.2	23.8
Mersin	17.7	17.3	22.7
Türkiye kentler ortalaması	11.5	11.4	17.2

Kaynak: DİE, 1989; DİE, 1993; DİE, 2003, hesaplamalar yazarlara aittir.

Zorunlu göç mağdurlarıyla ilgili yapılan araştırmalar ve hazırlanan raporlar, çatışma bölgesindeki kentlerde yaşayan YON'ların büyük bölümünün işsiz, çalışanlarının da düzenli bir gelirinin olmadığını ortaya koymuştur. Diğer taraftan çatışma bölgesi dışında yaşam YON'lar için yine çok zor olmakla birlikte, gidilen yerler nispeten daha büyük ve gelişmiş kentler/metropoller

olduğunda, istihdam olanaklarının fazlalığı nedeniyle geçim sorunu çatışma bölgesindeki kadar vahim değildir. Örneğin İstanbul metropolünün sanayi saçaklarında yaşayan zorunlu göç mağduru ailelerde birden fazla kişi sanayi tesislerinde çalışarak metropolün ekonomik hayatına tutunmayı kısmen başarırken, şehrin merkezindeki eski semtlerde yaşayan ailelerde hemen herkes (kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere) kayıt dışı/informal sektör aracılığıyla aile bütçesine katkı yapmaktadır (Aker, vd., 2005:12).

YON'ların toplandığı kentsel yerleşmelerde göç sonrasında işsizliğin önemli bir sorun haline geldiği DİE'nin nüfus sayımlarındaki işsizlik verilerinden de izlenebilmektedir. Çatışma bölgesindeki YON'ların yerleştikleri kasaba ve kentlerde 1985'e göre 1990 ve 2000 yıllarında işsizlik oranları hızla artmış, hatta bazılarında %50'yi aşmıştır (Çizelge 5). İşsizlik oranları çatışma bölgesindeki (örneğin Bismil) ve komşu alanlardaki küçük kentlerde (örneğin Viranşehir), istihdam olanaklarının sınırlılığı ve kentlerin bu yeni sakinlerinin daha çok çiftçi ve hayvan yetiştiricisi olması nedeniyle çok daha dikkat çekici ve vahim boyutlara ulaşmıştır.

Barut'un (2002) 1999 ile 2001 arasında 6 ilde (Diyarbakır, Van, Batman, İstanbul, İzmir ve Mersin) gerçekleştirdiği zorunlu göç araştırmasında, YON'ların %54.3'ünün göç sonrasında barınma sorunu yaşadığı belirtilmektedir. Araştırmaya konu olan YON'ların %89.3'ünün göç öncesinde müstakil evlerde otururken, göç sonrasında ikamet ettikleri evlerin gecekondular (YON'ların %57.5'i ne göre), baraka (%4.39), çadır (%1.4) ve kiralık apartman dairesine (%18) dönüşmesi, zorunlu göçün ciddi barınma sorunlarına yol açtığını ifade etmektedir. Dahası YON'lar arasında birden fazla ailenin bir arada/aynı evde yaşama oranının %36.1 olması, barınma sorunlarının ciddiyetini göstermektedir.

5. Sonuç

Türkiye'nin 1980'lerin başı ile 1990'ların sonu arasında dramatik bir biçimde tecrübe edildiği demografik olaylardan biri önemli miktarda nüfusun ülke içi yerinden oluşudur.

Türkiye'nin güneydoğusunda nüfusun yerinden oluşu sebepleri ve süreçleri bakımından dağılan Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'dakilerden oldukça farklı gözükmektedir. Çünkü Türkiye'nin güneydoğusunda nüfusun zorunlu göçüne neden olan süreçler farklı etnik grupların arasındaki bir çatışma veya ülkenin siyasi çözülmesinin sonucunda doğmamıştır. Nitekim nüfusu yerinden eden çatışmalar, ayrılıkçı silahlı gruplar ile devletin güvenlik güçleri arasında meydana gelmiştir.

Türkiye'de nüfusun yerinden oluşunun en belirgin diğer özellikleri ise kısa süre içinde (özellikle 1990 ve 1997 arasında), önemli bir insan kitlelerini ilgilendiren ve yaygın bir hareket olarak gerçekleşmiş olmasıdır.

Bu araştırmada çeşitli veri setleri ve yöntemlerle yerinden olmuş nüfus tahminleri yapılmaya çalışılmış, buna göre YON miktarı 670 bin ile 998 bin kişi olarak saptanmıştır. Nüfus sayımlarına yansıyan boşalmış köy sayısı 638, buna göre YON miktarı da 237 bin ile 270 bin arasında hesaplanmıştır.

Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundan güç yaşam koşulları ve yetersiz sosyo-ekonomik kalkınma nedeni ile ülkenin batısına uzun yıllardan beri emek göçü yaşanmıştır. Bu bölgelerde cereyan eden çatışmalar nedeniyle ortaya çıkan güvensiz ortam, emek göçüne zorunlu göçün eklenmesine yol açmıştır. Böylece, bu alanlardan göç eden nüfus, ikiye katlanmıştır. Türk hükümeti nüfusun bu son derece dengesiz dağılımını önlemek ve yerinden olmuş nüfusun yaralarını sarmak için Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi'ni uygulamaya çalışmaktadır. Resmi açıklamalar köye dönüş projesinde kısmi bir başarının olduğunu göstermektedir (İB, 2005). Ne var ki burada unutulmaması gereken nokta, Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunun yetersiz sosyo-ekonomik kalkınmışlığıdır. Bu koşullar altında bir kez öyle ya da böyle çatışma bölgesi dışına göç etmiş insanları bu alanlara geri döndürmek ne kadar başarılı olabilir? Her şeyden önce, bu bölgelerde insan yaşamı için ortam güvenli de olsa bu insanları besleyebilecek olanakların mevcudiyeti tartışmalıdır. Bu açıdan söz konusu bölgelerin gelişmiş batı bölgeleriyle entegrasyonunun sağlanması ve böylece bölgeden göç etmiş insanlara sunulacak cazibelerin oluşumu son derece önemlidir. Bu ise en başta bölgedeki sosyal ve ekonomik yapıyı yeniden biçimlendirebilecek ve geliştirecek ve sonuçta beşeri kalkınmayı sağlayacak

hamlelerin izlemesini zorunlu kılmaktadır. Bu koşullar sağlandığı takdirde hem bölgeden gönüllü (ekonomik) göçlerle ayrılanların hem de zorunlu yerinden olmuş nüfusun asıl memleketlerine geri dönme isteğinde artışlar olacağı şüphesizdir. Bunun da ötesinde özellikle kırsal nüfusu yerinde tutabilecek koşulların oluşumu bölgenin ülkenin batısıyla olan entegrasyonuna bağlı gözükmemektedir.

Türkiye'nin güneydoğusundan kaynağını alan zorunlu göç, önemli oranda kırsal yerleşmelerin boşalmasına yol açmıştır. Öte yandan zorunlu göç, çatışma bölgesindeki ve bu bölgeye komşu alanlardaki yerleşmelere ve ülkenin büyük kentlerine YON'ların yığılmasıyla sonuçlanmıştır.

En fazla zorunlu köy boşalması gerçekleşen iller Mardin, Şırnak ve Tunceli olarak belirlenmiş, bu illerdeki toplam köylerin %20'den fazlası boşalarak harap hale gelmiştir.

Nüfusun zorunlu göçü, kırsal yerleşmeler, küçük kasabalar, kentler ve metropoller arasında kademeli bir göç örüntüsünü ortaya çıkarmıştır. Bu kademeli göç örüntüsünün oluşumu, yerinden olmuş nüfusun yaşamını tehdit eden tehlikelerden uzak güvenli bir ortam ve geçimini sağlayabileceği bir iş bulma arayışına dayalıdır.

Türkiye'de zorunlu göç karmaşa halinde gerçekleştiği için, öncesi ve sonrasında YON'ların bazı sorunlarla yüz yüze kalmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda YON'ların en önemli sorunları, işsizlikle ilişkili yoksulluk ve barınmadır. Bu sorunlar, YON'ların sağlık ve eğitim sorunlarını daha da artırmıştır. Günümüzde Güneydoğu Anadolu'nun (Diyarbakır, Gaziantep, Batman gibi) ve ülkenin büyük kentlerinde (İstanbul, İzmir, Mersin, Adana gibi) sokak çocuklarının, gasp ve hırsızlık olaylarının artış eğilimi ile bu kentlere göç etmek zorunda kalan nüfusun karşı karşıya olduğu yoksulluk/yoksunluk sorunları arasında pozitif ilişki kuran araştırmalar (Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (TESEV), TMMOB ve diğer kuruluşların yaptığı/yaptırdığı araştırmalar gibi) çoğalmaktadır.

Geride kalan yirmi yılda YON miktarının çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde artışlar gösterdiği göz önüne alınırsa, 1999 ile 2005 arasında nispeten sakin bir dönem geçiren Türkiye'nin güneydoğusunda PKK'nın yeniden silahlı eylemlere başlaması endişe vericidir. Bu, bölgede ikinci bir zorunlu göç dalgasını yaratabileceği gibi, Türk hükümetinin YON'ların geri dönüşleri için uygulamaya çalıştığı Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi'ni de olumsuz etkileyebilecek yeni bir durumdur.

Bu çalışma YON'ların gerek sayılarının tespiti, gerekse sosyal, ekonomik, psikolojik ve demografik niteliklerinin belirlenmesi ile göç öncesi ve sonrası YON'ların yaşam alanları ile ilgili yerel yapısal parametreleri yansıtacak ayrıntılı veri setlerinin oluşturulması gerektiğini göstermiştir. Bu veri setlerinin oluşturulması, göç mağdurlarının sorunlarının tam tespiti ve çözümü için belki de ilk ve en önemli koşuldur.

Notlar

1. Birey göç etmişse bunun nedeni sorulmuştur. Bu sorunun cevap seçeneklerinden birisi de zorunlu yerinden olan nüfusu ölçmeye yarayacak olan güvenlidir. Buna göre Türkiye'de 1995-2000 yılları arasında güvenlik nedeni ile yer değiştiren nüfusun genel toplamı 31.205'tir -ki sadece bu bilgiye ulaşılabilmektedir. (<http://www.die.gov.tr>, 18 Ocak 2005).
2. Buradaki sayının gerçeğin çok altında çıkmış olması, sorunun seçeneklerinin doğru seçilmemiş olması ya da ankete katılanların bu soruya verecekleri doğru cevap ile resmi organlarca kayıt altına alınacak olunmasından duyulan kaygıdan dolayı diğer seçenekleri tercih etmelerinin mümkün olabileceği düşünülmektedir. Bundan dolayı "hanedeki fertlerden birine bağımlı göç" seçeneğini daha fazla işaretlemişlerdir. Zlotnik'in NRC'de (1998:21) belirttiği gibi, "genel olarak bütün ülkelerde zorunlu göçe iştirak etmiş kişilerle (YON'larla) iletişim sağlamak mümkün olsa da onlardan göç konusunda bilgi almak oldukça güçtür".
3. Bu sistem, 285 sayılı kanun hükmünde kararname ile oluşturulmuştur. Olağanüstü hal uygulaması 30.11.2002 tarihinde sona ermiştir (Üstel, 2004).
4. Az gelişmiş ülke ya da bölgelerde tarımın verimliliği ve kişi başına düşen tarımsal gelir, köylüyü köyünde tutamayacak kadar düşüktür. Gerek bu yetersiz gelir, gerekse toprak mülkiyetinin dengesiz dağılımı tarım topraklarının artan nüfusu istihdam etmede yetersiz kalması, kullanılan teknolojinin geriliği ve tarımsal üretimin doğal koşullara bağımlılığı kırsal kesimin değişim gerekçeleridir (Özer, 2004:55).
5. Köylü nüfusu köyünden iten, tarım kesiminin içinde bulunduğu koşullardan kaynaklanan nedenler (kırsal nüfus artışı, makineleşme ve entansif tarıma geçiş ve toprak mülkiyetinin belli kimselerin elinde toplanması) itici etmenler, köyünde beslenemeyen, gelecek için güvence bulamayan nüfusu kent özeklerine çeken nedenler (sermayenin ve hizmet

fonksiyonlarının kentlerde yoğunlaşması, böylelikle kentlerin daha iyi olanaklara sahip olması) çekici etmenler olarak tanımlanmaktadır (Gedik, 1992:417-418; Keleş, 2004:27-28; Özer, 2004:56-57).

6. Daimi ikametgâha göre göç verileri bu tarihten itibaren başlamaktadır. Daha öncesi için doğduğu il dışında yaşayan nüfus (yaşam boyu göç) verilerinden göç değerlendirilmesi yapılabilmektedir.

7. 1983'te demokratik seçimlerin yapılmasının ardından sivil yönetimin getirdiği olumlu atmosfer, sıkıyönetimin sona erışı, kalkınma hamleleri doğrultusunda batı bölgelerde ve kentlerde turizm, inşaat ve imalat sektörlerinde istihdam olanaklarının yaratılışı.

8. İl içi göçlerle birlikte bu oran binde 107'dir.

9. Devlet Planlama Teşkilatı'nın iller düzeyinde yayınladığı illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması'na göre OHAL bölgesi kapsamında yer alan iller en son sıralarda yer almaktadır. Hatta bu illerin pek çoğunda sosyo-ekonomik gelişmişlik indeksi -1'in de altındadır (DPT, 1996; 2003).

10. Çobanların hayvanlarını otlatıkları yüksek otlak alanlarına (yayla) gidişlerin engellenmesi "yayla yasağı" olarak tanımlanabilir.

11. Köy koruculuğu sisteminde koruculuğu kabul eden köy halkına maaş bağlanmış ve silah da verilmiştir. Bu sistem, 26.3.1985 tarihinde ve 3175 sayılı kanunla 1924'te çıkarılmış 442 sayılı köy kanununun 74. maddesinde değişiklik yapılarak ihdas edilmiştir (Üstel, 2004).

12. Diyarbakır, Bingöl, Hakkâri, Mardin, Siirt, Elazığ, Tunceli ve Van illeri.

13. Batman, Şırnak, Adıyaman, Bitlis, Muş ve Ağrı illeri.

14. Devletin güvenlik güçleri aracılığıyla yürüttüğü köy boşaltma eylemleri 1996'dan sonra bölgede köy koruculuğunu kabul etmeyen çok az sayıda köyün kalması nedeniyle azalma eğilimine girmiştir (Üstel, 2004: 2).

15. Bu köyler için sayımlarda "köy tüzel kişiliği devam etmekte olup, nüfus bulunmamaktadır" ifadesi kullanılmıştır.

16. 3-4 milyon kişi zorunlu göç eden nüfusu değil, olsa olsa 20 yıldır yaşanan silahlı çatışmalar ve güvenlik sorunlarından etkilenen nüfus büyüklüğünü ifade edebilir (Aker, vd., 2005:6).

17. Bu durum, YON rakamlarını içeren DİE'nin 1985-1990 (DİE, 1997) ve 1995-2000 (TÜİK, 2005) göç istatistiklerindeki iller arası göç akışlarından kolayca izlenebilmektedir.

Referanslar

Aker, A.T.; Çelik, B.; Kurban, D.; Ünalın, T.; Yüksek, H.D.; Acicbe, Ö.; Demirler, D.; Ercan, H. ve Kumral, Ş., (2005) *Türkiye'de Ülke İçi Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, İstanbul, (<http://www.tesev.org.tr>, 16.11.2005).

Akgür, Z. G., (1997) *Türkiye'de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgelerarası Dengesizlik, 1970-1993*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

Akkayan, T., (1979) *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul.

Akkayan, T., (2002) "Türkiye'de iç göçler ve sorunlar", *Antropoloji*, 15, 29-61.

Akokpari, J.K., (1998) "The state, refugees and migration in sub-Saharan Africa", *International Migration*, 36(2), 211-234.

Aydın, M., (2003) "Securitization of history and geography: Understanding of security in Turkey", *Southeast European and Black Sea Studies*, 3(2), 163-184.

Barut, M., (2002) *Zorunlu Göç Araştırması*, Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği, İstanbul, (<http://www.gocder.com>, 15.11.2005).

Bilgili, A.; Aydoğan, F. ve Güngör, C., (1997) "Doğu Anadolu bölgesinde zorunlu göç olgusunun sosyolojik çözümlemesi: Van örneği", içinde: *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç*. Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 327-338.

Boratav, K., (1989) *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Kitabevi Yay., İstanbul.

Cerit, S., (1986) "Türkiye'de iller arası göçler (1950-1980)", *Nüfus Bilim Dergisi (The Turkish Journal of Population Studies)*, 8, 81-103.

CHP Somut Politikalar Çalışma Grubu (CHP-SPÇG), (1999) "Doğu ve Güneydoğu bölgesinden göç- ön rapor", içinde, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Baydar, O. (ed.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 334-341.

Davenport, C.A.; Moore, W.H. ve Poe, S.C., (2003) "Sometimes you just have to leave: domestic threats and forced migration, 1964-1989", *International Interaction*, 29, 27-55.

Deng, F.M., (1999) "Guiding principles on internal displacement", *International Migration Review*, 33(2), 484-493.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), (1983) *1980 Nüfus Sayımı (illere göre): Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (1988) *1985 Nüfus Sayımı (illere göre): Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (1989) *1985 Nüfus Sayımı (Türkiye Geneli): Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (1993) *1990 Nüfus Sayımı (Türkiye Geneli): Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (1994) *1990 Nüfus Sayımı (illere göre): Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (1997) *1990 Nüfus Sayımı: Daimi İkametgaha Göre İç Göçün Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE yay., Ankara.

DİE, (1999) *1997 Genel Nüfus Tespiti (İdari Bölünüş)*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (2002) *2000 Nüfus Sayımı (illere göre): Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (2003) *2000 Nüfus Sayımı (Türkiye Geneli): Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE Yay., Ankara.

DİE, (2004) *2004 Türkiye İstatistik Yıllığı*, (http://www.die.gov.tr/yillik/03_Nufus.pdf, 15.11.2005).

- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1996) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, DPT Yay., Ankara.
- DPT, (2003) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, DPT Yay., Ankara.
- Dinler, Z., (2001) *Bölgesel İktisat*, 6. baskı, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Economic and Social Council-UN (ECOSOC) Commission on Human Rights, (2002) *Specific Groups and Individuals: Mass Exodeses and Displaced Persons. Addendum: Profiles in Displacement: Turkey*, report by Francis M.Deng, 59th sess., November 2002 (E/CN.4/2003/86/Add.2.).
- Elmas, G., (2001) *Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Dengesizlikler*, Nobel Yay., Ankara.
- Gedik, A., (1992) "The effects on in-and out-migration on urban growth in Turkey (1965-85) and a comparison with the developed countries", *Papers in Regional Science*, 71 (4), 405-419.
- Gökçe, B., (2004) *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Göktürk, A., (1997) "Zorunlu göç ve bir kent: Diyarbakır", içinde, *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç*. Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 356-367.
- Grundy-Warr, C. ve Wong, E., (2002) "Geographies of displacement: The Karenni and the Shan across the Myanmar-Thailand border", *Singapore Journal of Geography*, 23 (1), 93-122.
- Güzel, A., (2005) *Şanlıurfa İli Yerleşmeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Haug, R., (2002) "Forced migration, processes of return and livelihood construction among in Northern Sudan", *Disasters*, 26(1), 70-84.
- Hear, N.V., (2000) "Locating internally displaced people in the field of forced migration", *Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography*, 54 (3), 90-95.
- Holtzman, S.B. ve Nezam T., (2004) *Living in Limbo: Conflict-Induced Displacement in Europe and Central Asia*, World Bank, Washington, DC.
- Hornby, W.F. ve Jones, M., (1990) *An Introduction to Population Geography*, Cambridge University Press, New York.
- Human Rights Watch (HRW), (1996) Turkey's Failed Policy to Aid the Forcibly Displaced in the Southeast, 8, 9, (D), (<http://hrw.org/reports/1996/Turkey2.htm>, 09.06.2005).
- HRW, (2005) *Turkey Fails Displaced Villagers*, *HRW Documents on Turkey*, (<http://hrw.org/press/2002/10/turkey1030.htm>, 14.9.2005).
- Hyndman, J., (1999) "A post-cold war geography of forced migration in Kenya and Somalia", *Professional Geographer*, 51(1), 104-114.
- İçduygu, A. ve Sirkeci, İ., (1999) "Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde göç hareketleri", içinde, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Baydar, O. (ed.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 249-268.
- İçduygu, A.; Romano, D. ve Sirkeci, İ., (1999) "The ethnic question in an environment of insecurity: The Kurds in Turkey", *Ethnic and Racial Studies*, 22 (6), 991-1010.
- İçduygu, A.; Sirkeci, İ. ve Muradoğlu, G., (2001) "Socio-economic development and international migration: A Turkish study", *International Migration*, 39 (4), 39-61.
- İçişleri Bakanlığı (İB), (2005) *Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi Bilgi Notu*, (<http://birimweb.icisleri.gov.tr>, 14.09.2005).
- İlkaracan, İ. ve İlkaracan, P., (1999) "1990'lar Türkiye'sinde kadın ve göç", içinde, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Baydar, O. (ed.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 305-322.
- İnsan Hakları Derneği (İHD), (2000) *Zorunlu Göç Sorunu-Nihai Rapor ve Sonuç Bildirisi*, Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı, Kızılcıhamam. (<http://www.ihd.org.tr>, 05.09.2005)
- Kartal, S.K., (1983) *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme*, Yurt Yay., Ankara.
- Keleş, R., (1983) *Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, 3. baskı, Gerçek Kitabevi Yay., İstanbul.
- Keleş, R., (2004) *Kentleşme Politikası*, 8.baskı, İmge Kitabevi Yay., Ankara.
- Kocaman, T. ve Bayazıt, S., (1993) *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri*, DPT Sosyal Planlama Gen.Md. Yay., Ankara.
- Lund, R., (2000) "Geographical research on forced migration and development"-Foreword, *Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography*, 54 (3), 89.
- Martin, P.; Midgley, E. ve Teitelbaum, M., (2002) "Best practice options: Turkey", *International Migration*, 40 (3), 119-131.
- Mazlumder, (1995) *Doğu ve Güneydoğu'da İç Göç- Neden ve Sonuçları-Rapor*, (<http://www.mazlumder.org>, 14.09.2005).
- Mooney, E.D., (2000) "Principles of protection for internally displaced persons", *International Migration*, 38 (6), 81-101.
- Mooney, E.D., (2003) "Towards a protection regime for internally displaced persons", içinde, Newman E. and Selm, J. (ed.), *Refugees and Forced Displacement: International Security, Human Vulnerability, and the State*, United Nations University Press, New York, 159-180.
- Muggah, R., (2003) "A tale of two solitudes: Comparing conflict and development-induced internal displacement and involuntary resettlement", *International Migration*, 41 (5), 5-31.
- Mutluer, M., (2003) *Uluslararası Göçler ve Türkiye*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- National Research Council (NRC), (1998) *The Demography of Forced Migration: Summary of a Workshop*, National Academy Press, Washington, DC.
- NRC, (2001) *Forced Migration and Mortality*, National Academy Press, Washington, DC.
- Norwegian Refugee Council (NORC), (2002) *Internally Displaced People: A Global Survey*, 2nd ed., Earthscan Publication, London.

- Özbay, F. ve Yücel, B., (2001) "Türkiye'de göç hareketleri, devlet politikaları ve demografik yapı", içinde, Özbay F., Yücel, B., Sezal, İ., Toros, A., Civelek, H.Y., Yener, S. ve Koç, İ. (edl.), *Nüfus ve Kalkınma*. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yay., Ankara, 69-95.
- Özer, İ., (2004) *Kentleşme, Kentleşme ve Kentsel Değişme*, Ekin Kitabevi Yay., Ankara.
- Özgür, E.M., (1998) *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Yay., Ankara.
- Özgür, E.M., (1999) "Türkiye'de il içi göçler hakkında düşünceler", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 39(1-2), 159-167.
- Özgür, E.M., (2003) "XXI. yüzyılın başında Türkiye nüfusu", *Coğrafi Bilimler Dergisi (Turkish Journal of Geographical Sciences)*, 1(1), 43-53.
- Richmond, A.H., (1994) *Global Apartheid: Refugees, Racism and the New World Order*, Oxford University Press, Toronto.
- Ritter, G. ve Toepfer, H., (1992) "Aktuelle binnenwanderung in der Türkei", *Petermanns Geographische Mitteilungen*, 136, 267-293.
- Sencer, Y., (1979) *Türkiye'de Kentleşme*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Sezal, İ., (1992) *Şehirleşme*, Ağaç Yayınevi Yay., İstanbul.
- Tandoğan, A., (1998) *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu*, Eser Ofset Kitabevi Yay., Trabzon.
- Tanfer, K., (1983) "Internal migration in Turkey: Socio-economic characteristics by destination and type of move, 1965-70", *Studies in Comparative International Development*, winter, 76-111.
- Tekeli İ. ve Erder, L., (1978) *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*, Hacettepe Üniv. Yay., Ankara.
- Tosun, C.; Timonthy, D.J. ve Öztürk, Y., (2003) "Tourism growth, national development and regional inequality in Turkey", *Journal of Sustainable Tourism*, 11(2-3), 133-161.
- Tunçdilek, N. ve Tümertekin, E., (1959) *Türkiye Nüfusu*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Tümertekin, E., (1968) *Türkiye'de İç Göçler*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), (2004) *Zorunlu Göç Raporu (Report of Forced Migration)*, (<http://www.tmmob.org.tr>, 08.12.2005).
- Türk Radyo Televizyon Kurumu (TRT), (2005) *Köye Dönüş Rehabilitasyon Projesi*, Haber, (Ağustos 2005), (<http://www.trt.net.tr>, 31.08.2005).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2005) *Genel Nüfus Sayımı 2000 Göç İstatistikleri*, TÜİK Yay., Ankara.
- Tütüncü, E., (2005) *Doğu ve Güneydoğu Kalkınma Programı Projesi*, Proje no: 2.7 (<http://www.enistutuncu.nom.tr>, 08.08.2005).
- United States Committee for Refugees (USCR), (2003) *World Refugee Survey 2003*, Washington, D.C.
- United States of Department of State (USDOS), (2001) *Bureau of Democracy, Human Rights and Labour Country Report on Human Rights Practices 2000*, vol. I and II, USDOS, Washington, DC.
- Üstel, F., (2004) *Zorunlu İç Göç Sonrası Köye Dönüş-Ön Rapor*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), İstanbul (<http://www.tesev.org.tr>, 08.08.2005).
- Weeks, J.R., (2002) *Population: An Introduction to Concepts and Issues*, 8th ed., Wadsworth/Thomson Learning Press, Belmont.
- Yıldız, H., (2005) *Kitlesel Zorunlu Göç*, (<http://www.huseyin.yildiz@aksam.com.tr>, 05.08.2005).